

DOKUMENTUM

TURÁN TAMÁS*

„A tudománynak nincs hazája, de a tudósnak van hazája”: Goldziher Ignác 1919-ben

„Scholarship has no country, but the scholar does have his country”: Ignác Goldziher in 1919

Abstract: One of the founders of the modern study of Arabic and Islamic cultures, Ignác Goldziher (1850–1921) achieved full professorship only in 1905 at the University of Budapest. He kept distance from politics, yet he could not evade the impacts of World War I and the two revolutions in his home country in 1918–1919. A proud Jew with strong patriotic sentiments, he felt compelled to stand up against rising antisemitism in academia. Using unpublished sources, the paper contributes to a better understanding of this difficult and turbulent period in Goldziher’s life and Hungarian academic life.

Keywords: Ignác Goldziher, Lajos Lóczy, antisemitism, Hungarian Academy of Sciences, University of Budapest

I. Bevezetés

Az arabisztika és az iszlámtudomány az egyik alapítóját és valaha élt egyik legnagyobb művelőjét tiszteli Goldziher Ignácban (1850, Székesfehérvár – 1921, Budapest). A szakirodalom ma is tárgyalja és hivatkozza Goldziher tanulmányait, egy 1910-ben írt összefoglaló művét¹ pedig – angol, orosz, francia, arab, héber fordításokban – továbbra is számos felsőoktatási intézményben használják tankönyvként világszerte. Ez igen ritka jelenség a tudományok történetében. Megkockáztatható az állítás, hogy a humán tudományok területén nincs még egy olyan

* A szerző hebraista, a HUN-REN TK Kisebbségkutató Intézet főmunkatársa. E-mail: turan.tamas@tk.hu

¹ Goldziher, Ignác: *Vorlesungen über den Islam*. Heidelberg: C. Winter, 1910.

Magyarországon működött tudós, aki a saját – tág – tudományterületén nemzetközi viszonylatban olyan mély és tartós hatást fejtett volna ki, mint Goldziher.

Tudományos jelentőségéhez és nemzetközi elismertségéhez képest Goldziher magyarországi karrierje göröngyös, munkásságának fogadtatása és utóélete eléggé ellentmondásos volt.² Noha fiatalon, 1876-ban lett a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja, 1892-ben pedig rendes tagja, egyetemi pályáját megakasztotta, hogy a pesti – katolikus – egyetem erősen vonakodott katedrát adni ki nem keresztelkedett zsidó jelölteknek. Goldziher nemzetközi hírnő bölcseész sorstársainak csak a zsidóság recepciója felé utat nyitó 1890-es évektől nyílt lehetőségük, hogy az egyetemi számárlétra tetejére feljussanak: Marczali Henrik történészprofesszor az egyenjogúsítás évében, 1895-ben (39 évesen), Alexander Bernát filozófus 1904-ben (54 évesen) kaptak teljes jogú fizetett katedrát.³ Goldziher 1871-ben a sémi filológia magántanára lett a pesti egyetemen, és 1894-ben ugyan feljebb lépett a grádicson, de fizetéses professzori – a korabeli terminológiával: nyilvános rendes tanári – kinevezésére végül csak 1905-ben került rá a királyi pecsét. Ezt megelőzően – 1876-tól – harminc éven át Goldziher a pesti Izraelita Hitközség főtitkáráként kereste kenyerét. Sokrétű viszony fűzte a pesti Országos Rabbiképző Intézethez, ahol óraadóként tanított, 1900-tól haláláig.

Goldziher részletesen és keserűen – gyakran sértődötten, gyalázkodva-szitkozódva – ír a naplójában⁴ a szakmai karrierjével és a zsidó intézményekben végzett munkájával kapcsolatos gyötrelmeiről, vélt és valós sérelmeiről. Egyfajta kommentárként e napló utolsó két, 1919-es keltezésű bejegyzéséhez, jelen cikk publikálatlan források közlése révén adalékokkal kíván szolgálni egyrészt a korszak tudományos életének történetéhez, másrészt Goldziher az 1918–19-es polgári forradalom és a Tanácsköztársaság alatti életrajzához.

² Jelentős nemzetközi szakirodalom foglalkozik Goldziherrel. A magyar szerzők munkái közül kiemelendők Simon Róbert úttörő kutatásai (Simon Róbert: *Goldziher Ignác. [Vázlatok az emberről és a tudósról]*. Budapest: Osiris, 2000.), valamint Heller Bernát, Ormos István és Dévényi Kinga tanulmányai. A <https://goldziher.mtak.hu/> honlapon digitalizáltan hozzáférhető Goldziher levélhagyatéka és egész életműve. Pályafutásáról, világnézetéről, munkásságáról – elsősorban ezek zsidó vonatkozásairól – ld. továbbá Tamás Turán: *Ignaz Goldziher as a Jewish Orientalist. Traditional Learning, Critical Scholarship, and Personal Piety*. Berlin/Boston: De Gruyter – Oldenbourg, 2023.

³ Az egyetem más zsidó tanárainak egyetemi kinevezésével kapcsolatban – és ezek összefüggéseiről kikeresztelkedésükkel ill. ki nem keresztelkedésükkel – ld. Kovács I. Gábor (szerk.): *Diszkrimináció, emancipáció – asszimiláció, diszkrimináció. Magyarországi egyetemi tanárok életrajzi adattára 1848–1944. I.: Zsidó és zsidó származású egyetemi tanárok*. Budapest: Eötvös Kiadó, 2012, kül. 163–174.

⁴ Goldziher Ignác: *Napló*. Fordította: Scheiber Sándorné Bernáth Livia, szerk. Scheiber Sándor. Budapest: Magvető, 1984. Goldzihernek van egy másik – jóval rövidebb – naplója 1873–74-es közel-keleti utazásáról: Patai, Raphael: *Ignaz Goldziher and His Oriental Diary: A Translation and Psychological Portrait*. Detroit: Wayne State University Press, 1987. Az alábbiakban is „napló”-n a fent hivatkozott nagyobb naplót értem.

Keserves, deprimáló év volt 1919 az öregedő és fáradó Goldziher számára. Hűségese tanítványa, Heller Bernát⁵ 1919. szeptember 24-én, a zsidó újévre küldött jókívánságaiban így ír mesterének:⁶

Mélyen tisztelt Tanár Úr!

Szándékom ellenére nem volt módom reá, hogy hagyomány-szabta kötelességem értelmében tanítványi látogatásomat megtegyem. Ezen az úton juttatom el bensőséges ünnepi kívánságaimat. Hogy kívánnivalónk legyen, arról ugyancsak gondoskodott a letűnő év: multís flebilis,⁷ sokunknak siralmas, gyászos, súlyosan gyászos ép Tanár Urék nagyrebecsült családjának. Valóságos itéletidő zúdult *עַתְּ לַמּוֹת, עַתְּ לַהֲרוּג, עַתְּ לַבְכּוֹת, עַתְּ לַסְפוּד, וְעַתְּ לַשָּׂא* halálnak, pusztításnak, gyűlölködésnek ideje, gyászév. Váltsa föl az új esztendőben enyhülés, megnyugvás.

A világháború súlyosan érintette Goldziher: szétszaggatta nemzetközi kapcsolattrendszerét, amiből erőt merített folyamatos magánéleti és hazai tudományos frusztrációinak elviseléséhez.⁹ A közéleti-politikai „antiszemitizmus” jelenségeire Goldziher az I. világháború előtt kevés szót veszteget a naplójában.¹⁰ A magyarországi antiszemitizmus néven nevezve csak 1917-ben és 1918-ban kerül elő a naplóban, a bölcsészkarri dékánválasztások kapcsán. „Az egész ülés a [kari] tanácsban eddig alig tapasztalt ’antiszemitizmus’ jegyében folyt le” – írja 1917. jún. 1-jén. Róheim Géza magántanári habilitációs kérelmének elutasítása, majd a dékánválasztáskor rá – Goldziherre – leadott kb. 1/3-nyi ellenszavazat

⁵ Hellerről, a zsidó irodalmi folklór világhírű tudosáról ld. Scheiber Sándor: Heller Bernát élete és tudományos munkássága (1871–1943). In: *Folklór és tárgytörténet*, I. (2. kiadás) Budapest: Magyar Izraeliták Országos Képviselete, 1977. 331–396. A fent (az 1. lábjegyzetben) említett művet is Heller fordította magyarra: Goldziher Ignác: *Előadások az iszlámról*. Fordította: Heller Bernát. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1912.

⁶ Magyar Tudományos Akadémia, Könyvtár és Információs Központ (a továbbiakban: MTA KIK), Keleti Gyűjtemény, GIL/16/21/38.

⁷ sokaknak siralmára

⁸ Prédikátor 3:2–4 és 8 alapján: „Ideje van a meghalásnak, [...] ideje van az ölésnek, [...] ideje van a sírásnak, [...] ideje van a gyásznak, [...] ideje van a gyűlöletnek [...].

⁹ Goldziher Ignác: Válasz ‘A háború és a tudósok szolidaritása’ körkérdésre. *Magyar Figyelő*, 1914. 250–254; Turán, 2023. 6.

¹⁰ Ezen időszakban Goldziher éppenséggel csak szubjektíve pozitív előjellel foglalkozik az antiszemitizmus magyarországi vonatkozásaival: akadémiai rendes taggá történt megválasztása (1892) és professzori kinevezése (1905) kapcsán egy-egy rövid megjegyzésben elégedetten nyugtázza, hogy az antiszemitizmus „megtorpant” előtte – Goldziher, 1984. 173 (négy nappal később ugyanott „az antiszemitizmus igen rossz hírben álló Akadémia” kitéttel él), 285.; Goldziher, Ignaz: *Tagebuch*. Hrsg. Alexander Scheiber. Leiden: E. J. Brill, 1978. 137., 241. Az egyetlen alkalom a naplóban, ahol a témát behatóbban tárgyalja, külföldi vonatkozású: németországi vendégeskedése előkelő körökben, 1905-ben – Goldziher, 1984. 219–221.; Goldziher, 1978. 178–180.

mögött lát antiszemita motívumot. (Ezen ellenszavazatok nem akadályozhatták abban, hogy ő legyen a kari dékán az 1917/18-as tanévben.) A következő évi szavazásban ezen erők meghosszabbítását látja: „megválasztották a kitért Angyal Dávidot, kinek érdekében már a múlt évben munkálkodott ellenem egy antiszemita összeesküvés”, írja.¹¹

Naplójának utolsó bejegyzései az 1919-es évről szólnak: annak az évnek a magánéleti, közéleti és akadémiai keserveiről. Ezekre a rezignált jegyzetekre a szerző és felesége egészségügyi problémái mellett mindenekelőtt Goldzihernek a menyé (Freudenberg Mária egyiptológus) fölötti súlyos gyásza nyomja rá a bélyegét. Menye, akit Goldziher egyfajta múzsájaként tisztelt, mióta 1913-ban megismerte, és aki iránti háládatos rajongását naplójában számos helyen megörökítette, a spanyolnátha-járványban, 1918. december elején, 28 évesen pusztult el.¹²

Goldziher távolságot tartott a politikától. Írásaiban és magándokumentumaiban számos jelét látjuk liberális konzervatív beállítottságának, de belpolitikai eseményeket publikációiban, naplójában és levelezésében alig-alig kommentál,¹³ politikusokról is csak igen ritkán nyilatkozik. De ha Goldziher nem megy a politikához, a politika megy Goldziherhez: a forradalmi események alól ő sem tudta kivonni magát. És bár világlátésében a tudomány volt a mentsvére, kutatásaiba kapaszkodott, ez a kárhozatos év ebben is csak aggodalmakat hozott a számára. A Korán-exegézis történetét tárgyaló könyve – utolsó nagy műve – kéziratának sorsa foglalkoztatja: hogyan is fogja eljuttatni a világháborús zűrzavarban hollandiai kiadójához. „A kapcsolatok veszélyben; Bécsbe küldeni az anyagot, hogy onnan követségi futár vigye Hollandiába, bizonytalan. 406 oldalas kéziratom így itt hever. Időközben, a fenyegető pogromtól félve, egyetemi szobámba menekítettem, hogy biztonságba helyezzem a keresztény világnézet uszítása elől” – írja 1919. febr. 4-i bejegyzésében.¹⁴ Félelme nem volt alaptalan: 1918 utolsó hónapjaiban országszerte rendszeressé váltak a pogromok. A Holló utca 4-ben – a belső-erzsébetvárosi „zsidónegyedben”, a későbbi gettó északnyugati fertályán – lakott, és okkal tartott attól, hogy a zsidóellenes atrocitások ide is áterjednek.¹⁵

¹¹ Goldziher, 1984. 355., 368.

¹² Horváth Judit: Freudenberg Mária, Goldziher Ignác menyé. *Évkönyv, kiadja a Magyar Izraeliták Országos Képviselőlete, 1983–1984.* Budapest, 1984. 194–199.

¹³ Fenti háborús cikkében (Goldziher, 1914) élesen kikel Anglia ellen.

¹⁴ Goldziher, 1984. 374.

¹⁵ Deme Anna – Kádár Gábor: Antiszemita erőszak a polgári forradalom és a Tanácsköztársaság időszakában. http://konfliktuskutato.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=137:antiszemita-erszak-a-polgari-forradalom-es-a-tanacskozetsarasag-idszakaban&catid=16:esetek; (utolsó letöltés: 2024. nov. 4.) Kádár Gábor – Vági Zoltán: Forradalmak kora: antiszemita pogromok és atrocitások 1918–1919-ben. http://konfliktuskutato.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=145:forradalmak-kora-antiszemita-pogromok-es-atrocitasok-1918-19-ben-&catid=15:tanulmanyok#sdfotote19sym (utolsó letöltés:

II. Polgári forradalom – egyetemi kinevezések

Az imént idézett bejegyzés folytatásában örökíti meg Goldziher az egyetemi életbe való kormányzati beavatkozás egy nevezetes esetét az őszirózsás forradalom időszakából. Keresetlen szavai éppen fentebb említett politikai távolságtartásának fényében érdemelnek figyelmet: naplójában ez az egyetlen hely, ahol direkt módon állást foglal az őt körülvevő politikai valóságról. Scheiber Sándor, a napló eredeti német szövegének kiadója és rövidített magyar fordításának¹⁶ szerkesztője kihagyta ezt a részt a kiadásból csakúgy, mint a fordításból, mindenfajta idevágó szerkesztői jegyzet vagy jelzés nélkül.¹⁷ Nyilván az alább közölt passzus politikai tartalma és a korabeli kiadói viszonyok indították a magyar társkiadó szerkesztőjét és/vagy Scheibert erre a cenzurális-öncenzurális lépésre.¹⁸ Maga a kihagyás ténye ismert volt,¹⁹ a szöveg azonban eddig semmilyen nyelven nem lett közölve.²⁰ A bejegyzés (fordításban) a következő:²¹

2024. nov. 4.) Vö. Abraham Shalom Yahuda: *Jicchak Jehuda Goldziher: könyvtára, személyisége, tulajdonságai.* (1925) (héberül) In: *Uő: Ever va-Arav.* New York: Ogen, 1946. 227.

¹⁶ Goldziher, 1978; Goldziher, 1984. A német kiadás filológiai problémáiról ld. Turán, 2023. 247–249.

¹⁷ Goldziher, 1978. 313.; Goldziher, 1984. 375. Goldziher naplója eleddig csak magyar nyelvre lett lefordítva. A fordítás kihagyásairól készült egy – a jelek szerint kimerítőnek szánt, valójában erősen hiányos és pontatlan, de így is informatív és hasznos – lista: Simon, 2000. 246–248.

¹⁸ A napló eredetije a Brill kiadó és az Akadémiai Kiadó közös kiadásában jelent meg, és Budapesten nyomták. Scheibernek talán tudtára adták, hogy a politikailag kényes rész benne hagyása kockára teheti az egész kiadást.

¹⁹ Fodor Sándor: A hebraisztika csúcsteljesítménye. In: Kertész Péter (szerk): *A könyvek hidja. Emlékfüzér Scheiber Sándorról.* Budapest: Urbis, 2005. 219–220.

²⁰ Erre nem is nagyon volt mód, mert Scheiber 1985-ben bekövetkezett halálát követően a napló eredetije nem volt hozzáférhető, és annak hollétéről is csak egészen keveseknek volt tudomása. A kézirat 2020-ban került adásvétel útján az Avicenna Közel-Kelet Kutatások Intézete tulajdonába. Ezúton köszönöm az Avicenna Intézetnek és Maróth Miklós főigazgatónak, hogy hozzájárultak a szövegrész közzléséhez.

²¹ A német eredetiben (a kézirat 657–658. számú lapjain): „Unruhe in der Universität infolge des Betyarismus des sozialistischen Unterrichtsministers, des p. p. Kunfi. Fakultäts-Senatssitzungen in gehäufte Menge. Proteste gegen die Vergewaltigung der Autonomie der Universität durch die willkürliche Ernennung von 7 Professoren für ebensoviel ohne Anhörung der Universität kreierten sozialistische Lehrstühle. Schlies[s]lich (Senats[s]itzung 3. Febr.) Kompromissvorschlag der juristischen Fakultät. Anerkennung der Ernannten, aber Verweigerung der Eidesabnahme, die statt Intervention des Senates vor dem Ministerrat erfolgen sollte. Ich war überzeugt dass dies Mittel erst recht den Gedanken der Autonomie zu Falle brächte und gab mit noch dreien der Kollegen meine Stimme für die Intervention des Senates bei der Einschwörung der sozialistischen Eindringlinge. Fünf Mitglieder stimmten für den Vorschlag der Juristen und gewonnen für derselben die Majorität. Dies ?heisst? was nun die Sistierung der Senats und Einsetzung eines Regierungskommissärs an den Hals. So weit ist das sozialistisch-anarchistische Wesen in alle Sphären eingedrungen!”

Nyugtalanság az egyetemen a szocialista oktatási miniszter, Kunfi biztos²² betyársága miatt. Kari tanácsi ülések, tömeges [részvétel mellett]. Tiltakozás az egyetemi autonómia megerősökölésé ellen, 7 professzornak az egyetem meghallgatása nélkül kreált ugyanannyi szocialista katedrára történő önkényes kinevezése révén.

A végén (febr. 3-i tanács-ülés) a jogi kar kompromisszumos javaslata. Elismerése a kinevezetteknek, ugyanakkor az [egyetemi] eskü kivételének²³ megtagadása, amely [eskü] a tanácsi eljárás helyett a minisztertanács előtt történne. Meg voltam győződve, hogy ez a mód az autonómiának még inkább csapdát állítana, és három kollégámmal arra szavaztam, hogy a Tanács járjon el a szocialista betolakodók esketése dolgában. Öten szavaztak a jogászok javaslata mellett, és ezzel többséget szereztek. Ez a Tanács felüggesztését jelenti, és egy kormánybiztos ültetését a nyakunkba. Ennyire benyomul a szocialista-anarchistaság minden területre!²⁴

E bejegyzés háttere az, hogy Kunfi Zsigmond, aki 1919. jan. 19. – márc. 21. között a Berinkey-kormány közoktatásügyi minisztere (utána a Tanácsköztársaság közoktatásügyi népbiztosa) volt, jan. 22-én hét „haladó szellemű” (többségükben a polgári radikálisokhoz tartozó) társadalomtudós egyetemi tanári kinevezését rendelte el a jog- és államtudományi karon.²⁵ A karok tiltakoztak az egyetemi autonómia megsértése ellen, de – eltérő érintettségük miatt – más-más módon tervezték a gyakorlati lépéseket, mindenekelőtt abban a központi kérdésben, hogy hajlandó legyen-e az egyetem „kivenni” a rájuk oktrojált professzorok egyetemi esküjét, avagy a kormányzatra testálják ezt a procedúrát. A jogi kar ellenezte a legmerevebben az egyetemi esketést, és az orvoskar volt a legsimulékonyabb.

Köszönöm Tamás Máté (HUN-REN BTK Történettudományi Intézet) segítségét az átírás ellenőrzésében és javításában. Szögletes zárójelben kis kiegészítéseket tettem, és kérdőjelek közé fogtam egy bizonytalan olvasatú szót. Ld. a közölt kéziratrész facsimiléjét a cikk végén. A napló eredetijének Scheiber-féle kiadása borítóján látható egy fénykép a naplókézirat két szemközti oldaláról, a könyv végén pedig egy másik fénykép a napló 1. oldaláról. Más fénykép a kéziratról eddig nem jelent meg. A kézirat remélhetőleg digitális formában elérhetővé lesz téve az érdeklődők számára.

²² Az eredetiben: „p. p. Kunfi” – azaz „per procura Kunfi”, itt kb.: meghatalmazottként, biztosként Kunfi.

²³ A korszak hivatalos frazeológiájában bevett germanizmus (a magyar köznyelvben szokásos „esküt tenni” vagy „esküt letenni” kifejezések helyett), ami az eskütételt ama szerv szempontjából nézi, ami előtt az eskütétel történik.

²⁴ A szöveg folytatása – „Ilyen dolgokkal kellett foglalkoznom szemem fénye halálának kéthónapos fordulóján.” – a magyar fordításban (Goldziher, 1984. 375) minden jelzés nélkül követi a kihagyott passzust. Ezért az „ilyen dolgokkal” kifejezés a megjelent fordításban egészen másra vonatkozik, mint az eredeti német szövegben.

²⁵ Ezen ügy előzményeiről és lefolyásáról ld. Litván György: A forradalmi kormány és a budapesti tudományegyetem erőpróbája 1918–1919 fordulóján. *Történelmi Szemle*, 1968/4. 401–427.; Ujváry Gábor: A magyar felsőoktatás átalakulása, 1918–1919. In: Ujváry Gábor (szerk.): *Trianon és a magyar felsőoktatás II.* Budapest: Veritas Történetkutató Intézet; Magyar Napló, 2019. 16–29.

Goldziher (ez idő tájt bölcsészkar prodeán, azaz dékánhelyettes) a bölcsészkar tanács azon kisebbségéhez tartozott, amely az egyetem általi esketést tartotta a kisebbik rossznak.²⁶ Ahogy a naplóbejegyzés is tanúsítja, ezt az álláspontot képviselte a febr. 3-i egyetemi szenátusi ülésen is²⁷ – és újra kisebbségben maradt. Az egyetem megtagadta az esketést. Ez a kemény szembehelyezkedés indította arra Kunfit másnap, hogy az egyetemi autonómiát formálisan is felfüggeszse, és Jászi Oszkár személyében kormánybiztost nevezzen ki az egyetem élére a rektor (Moravcsik Ernő) helyére. A teológiai és orvosi kar „autonómiájához” Jászi nem nyúlt hozzá, a bölcsészkaron és a jogi karon azonban heteken belül bizottságokat nevezett ki a reformok előkészítésére. A „szocialista-anarchista” rendszer – ahogy Goldziher fogalmaz – „kormánybiztost ültetett az egyetem nyakára”; a kormánybiztos által a bölcsészkar reformbizottságban neki felajánlott helyet azonban Goldziher elfogadta.²⁸ Akkori megfontolásairól nincs tudomásunk, de általánosságban elmondható, hogy élete során ritkán tért ki az általa amúgy meglehetősen megvetéssel figyelt mindenkori hazai intellektuális, akadémiai, vallási és politikai elitiek és potentátok felől érkező megkeresések elől – ha azok „illő formában” történtek.²⁹ Szomjazta az elismerést.

III. Tanácsköztársaság – egyetemi felfüggesztések

Lukács György helyettes népbiztos 1919. márc. 26-án felfüggesztette a pesti egyetemen számos – a Bölcsészkaron 25 – professzor tanítási jogát, „akiknek működése

²⁶ Hasonló állásponton volt a Karon pl. Alexander Bernát is – ld. Turbucz Péter: Alexander Bernát és az egyetemi vizsgálatok: Az ELTE Egyetemi Levéltár „Alexander aktái” és védekező levelei tükrében. *Kellék*, 65. 2021. 179–180.

²⁷ „Dr. Goldziher Ignác bölcsészettudományi prodeán kijelenti, hogy a karban ő a kisebbséggel (13) szavazott. Óvást emel az elkövetett sérelmek ellen; felette fájjalja az autonomia megsértését; mégis – mindent megfontolva – úgy véli, hogy az adott viszonyok között az eskü a tanács által volna kiveendő.” Az idézet az ülés Litván által publikált jegyzőkönyvéből származik: Litván, 1968. 423.

²⁸ Jászi febr. 13-i előterjesztésére másnap a miniszter (nevében Tóth államtitkár) a bölcsészkar reformbizottság tagjaivá nevezte ki az alábbiakat: Asbóth Oszkár dékán, Goldziher Ignác prodeán, Fröhlich Izidor, Beöthy Zsolt, Simonyi Zsigmond, Hegedűs István, Marczali Henrik, Beke Manó, Finácz Ernő, Mágócsy-Dietz Sándor, Alexander Bernát, Kövesligethy Radó, Riedl Frigyes, Winkler Lajos, Fejér Lipót, Schmidt József és Révész Géza. (EKL Egyetemi Levéltár; 5.: Egyetemi ügyek kormánybiztosa és jogutódja iratai, 1. doboz – EÜK 12/1919; a listát közli Ujváry, 2019. 27 is, sajtóforrás alapján.) Valamivel később e bizottság tagjaivá kinevezték még a magántanárok közül Czebe Gyulát, Dienes Pált, Fekete Mihályt és Soós Lajost. A természettudományok is a Bölcsészettudományi Karhoz tartoztak. E reformbizottság működéséről egyelőre nem találtam forrásokat.

²⁹ Turán, 2023. 74–85.

a forradalom érdekeit vagy a tudomány komolyságát veszélyeztetné”.³⁰ Hogy ki hogyan, miért került fel erre a listára, nem tudjuk.

A listán szerepelt Németh Gyula (1890–1976) kiváló turkológus, aki már 1915-ben magántanár lett a Bölcsészkaron, és igen fiatalon (hivatalosan 1918. dec. 31-én) professzori kinevezést nyert ugyanott.³¹ Goldzihernek is tanítványa és évek óta kollégája volt. A Némethet is érintő felfüggesztés után egy héttel Goldziher levelet írt az érdekében:³²

Budapest 1919. április 3.

Nagyon tisztelt Népbiztos ur!

³⁰ A Közoktatásügyi Népbiztosság kommunikációjának megfogalmazása, ld. Az egyetem reformja. *Világ*, 1919. ápr. 2. 6. A felfüggesztésről ld. Ladányi Andor: A Tanácsköztársaság felsőoktatási politikájának kérdéseihez. *Századok*, 1965/1–2. 160–161.; Ujváry, 2019. 30–32. „A közoktatásügyi népbiztos egyetemügyi megbízottjának” (Dienes Pálnak) küldött leirat (EKL Egyetemi Levéltár; 5.: Egyetemi ügyek kormánybiztosa és jogutódja iratai, 1. doboz – EÜK 87/1919) így kezdődik: „A budapesti tud.egyetem több tanárának további tanári működését kívánatosnak nem tartván, őket a főiskolai tanári állásaikkal egybekapcsolt tevékenységben való részvételtől további intézkedésig eltiltom. Az illetők nevét mellékelt jegyzékben közlöm. Felhívom Önt, hogy ezen rendeletem haladéktalan végrehajtásáról s egyben az előadások és vizsgáztatások, nemkülönben az intézeti, vagy klinikai működés zavartalan folytonosságáról megfelelően gondoskodjék, illetőleg a szükséghez képest hozzám idevágólag javaslatokat tegyen.” Az irat három további rövid bekezdése végrehajtási-technikai részletekkel foglalkozik. A felfüggesztetteknek az irathoz mellékelt teljes listája: Angyal Dávid, Áldásy Antal, Ballagi Aladár, Beöthy Zsolt, Bleyer Jakab, Bugarszky István, Czirbusz Géza, Demeczky Mihály, Fröhlich Izidor, Haraszi Gyula, Hegedűs István, Heinlein István, Klupathy Jenő, Mauritz Béla, Mágócsy-Dietz Sándor, Négyessy László, Németh Gyula, Némethy Géza, Papp Károly, Pauler Ákos, Petz Gedeon, Siegescu József, Szegegy Rezső, Szinnyei József, Yolland Artúr. Ladányi, 1965 (60) közlése szerint néhány nappal később a felfüggesztettek közé került Fináczy Ernő, Hekler Antal, Tuzson János is. Egy másik irat szerint Mauritz Béla felfüggesztése hatályon kívül lett helyezve, Beöthy Zsolt és Fröhlich Izidor pedig tanítási engedélyt kaptak mint „létszámfelettiek”; EÜK 122/1919.

³¹ Az egyetem Bölcsészettudományi kara 1919. okt. 14-i ülésén érvénytelennek minősítette azon professzori (nyilvános rendes tanári) kinevezéseket, amelyeknél az ezzel kapcsolatos kari szavazás és fölterjesztés is a polgári forradalom idejére esett. Ugyanaznap 21–4 arányban megszavazták Németh újbóli felterjesztését a professzori kinevezésre. Budapesti Királyi Magyar Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának (a továbbiakban: BTK) Tanácsülési Jegyzőkönyvei, ELTE Egyetemi Levéltár (a továbbiakban: ELTE EL), 8/a. 25. köt. 1919–1920. I. rendes ülés, 1919. okt. 14. 51–52 (https://library.hungaricana.hu/hu/view/ELTE_BTK_KARI_1919-1920/?pg=4&layout=s) (utolsó letöltés: 2024. nov. 5.)

³² Goldziher Ignác levele ismeretlen népbiztoshoz, OSzK Kézirattár, Levelestár. A kis formátumú, függőleges tengely mentén kétrét hajtott levél 14x18 cm méretű, és a vízszintes tengely mentén is félbe lett hajtva – feltehetően így került egy kisméretű borítékba. Boríték, rajta pecsét vagy más jelzés nem maradt fenn, ami feladásról, kézbesítésről tanúskodna, így abban sem lehetünk egészen biztosak, hogy a levél eljutott a címzetthez.

Ne méltóztassék alkalmatlankodásomért neheztelni. Kötelességemnek ismerem, hogy Németh Gyula kollégám ügyében járjak közben. E jeles török philologusunk azok közé a bölcsészkar tanárok közé tartozik, kik a minap a tanítástól fel lettek függesztve. Kérve kérem t. Népbiztos urat, hogy befolyását oly irányban sziveskedjék érvényesíteni, hogy nevezett kollégám tanári funkcióiba visszahelyeztessék.

Alkamatlankodásomért bocsánatot kérve,
kiváló tisztelettel
Goldziher Ignác
egyet. ny. r. tanár

Bizonyosra vehető, hogy a levél címzettje Lukács György³³ volt, aki aznaptól már az egyik közoktatásügyi népbiztosként működött Kunfi, Szabados Sándor és Szamuely Tibor mellett, és akihez korábban helyettes népbiztosként is a felsőoktatási ügyek tartoztak. Ugyanaznap írt hasonló közbenjáró levelet Marczali Henrik³⁴ Lukács Györgynek Heinlein István ókortörténész érdekében.³⁵ Goldzihernek (és Marczalinak) volt nexusa a népbiztossághoz: az aerodinamika és rakétatechnika későbbi világhírű tudósa, Kármán Tódor (1881–1963), ekkoriban a közoktatásügyi népbiztosság egyetemi ügyosztályának vezetője – Kármán Mórnak, Goldziher atyai jóbarátjának, az egyetem nagy tekintélyű pedagógiatanárának a fia.³⁶

Németh Gyula minden jel szerint hamarosan visszakapta a tanítási jogot. Hogy pontosan mikor, milyen körülmények között, és hogy Goldziher közbenjárásának volt-e ebben bármi szerepe – jelenleg nem tudjuk.³⁷ Megemlíthető ugyanakkor,

³³ Lukács György (1885–1971) filozófus, irodalmár.

³⁴ Marczali Henrik (1856–1940) történész, egyetemi tanár.

³⁵ A levelet közölte Dénes Iván Zoltán: *Választott nemzet. Marczali Henrik élete és munkássága*. Budapest: Balassi Kiadó, 2022. 261.

³⁶ Goldziher és Kármán Mór kapcsolatáról ld. Turán, 2023. 206–210. és Index, Kármán Mór nevénel.

³⁷ Erre további levéltári kutatások deríthetnek fényt. Ladányi, 1965 megjegyzi (160., 66. láb.), hogy „Németh Gyula felfüggesztését semmi sem indokolta”. 1919. ápr. 10-én Kármán Tódor („helyettes csoportvezető”) közli azon 24 professzor névsorát, akik óráikat változatlanul megtartják a tavasi félévben: Alexander Bernát, Asbóth Oszkár, Beöthy Zsolt, Bonkáló Sándor, Domanovszky Sándor, Fejérpataky László, Goldziher Ignác, Kuzsinszky Bálint, Mahler Ede, Marczali Henrik, Petz Vilmos, Révész Géza, Riedl Frigyes, Schmidt József, Simonyi Zsigmond, Beke Manó, Buchböck Gusztáv, Fejér Lipót, Fröhlich Izidor, Kövesligethy Radó, Mauritz Béla, Méhelty Lajos, Suták József, Winkler Lajos (EÜK 354/1919). Ez a lista (amely valamely okból két ábécérendbe rendezett részlistából tevődik össze) érthető módon nagy átfedést mutat a bölcsészkar reformbizottság főtebb (a 28. lábjegyzetben) közölt listájával – de Németh Gyula nem szerepel rajta. Az egyetem 1919–1920. tanévről szóló, 1920-ban kiadott tanrendjében (A Budapesti Királyi Magyar Tudományegyetem Tanrendje az MDCCCCXIX—MDCCCCXX. tanév első és második felére, https://adt.arcanum.com/hu/view/ELTE_EgyetemiTanrendek_1919_1-2/?pg=39&layout=s) (utolsó letöltés: 2024. okt. 14.) Németh Gyula neve alatt szerepel a Bevezetés a török filológiába c. kurzus.

hogy Németh Gyulára, aki gyorsan felívelő és töretlen karrierje során végig meghatározó alakja volt a magyar orientalisztikának, fontos – és ambivalens – szerep hárult Goldziher hazai recepciójának alakításában. Trianontól kezdve erősödött fel a magyar tudománypolitikában a nemzeti érdekű tudomány eszméjének hangsúlyozása a tudomány nemzetköziségének a rovására.³⁸ Voltak ennek a koncepciónak fajvédő irányultságú képviselői is – mint pl. Hóman Bálint³⁹ – de Németh Gyula nem tartozott közéjük.⁴⁰ Az orientalisztika területén ugyanakkor ő volt a legkorábbi, befolyásos képviselője annak a koncepciónak, mely szerint a magyar Kelet-kutatásnak elsősorban a magyar „nemzeti” tudományok (magyar nyelvészet, történetírás stb.) érdekeit, problémáinak megoldását kell szolgálnia.⁴¹ Kulcsszerepe volt a Goldziher-katedra utódlásának dolgában is: az utód, Kmoskó Mihály – aki szír keresztény irodalmi kutatásait éppen Hóman, illetve a maga ellen folyó egyetemi

³⁸ Vö. Simon, 2000. 224–230.; Komoróczy Géza: *Ékirás és assziriológia Magyarországon. Megismertük-e a Gilgames-eposzt?* Budapest: Kalligram, 2024. 308., 315.

³⁹ „A tudomány nemzeti irányú művelése azért is érdeke a nemzetközi tudományosságnak, mert – mint a tudományban vezető három nagy nemzet példája fényesen bizonyítja – állandó és folytonos munkásságra, igazán értékes és abszolút érvényű eredmények producálására csak az a tudomány képes, mely erős nemzeti, faji culturában gyökerezik, avval szervesen összefügg s magán viseli e cultura, a nemzeti vagy faji egyéniség bélyegét. Ez a tétel még a nemzeti elvet tagadó tudományra is talál, melynek legtöbb képviselője s mindenesetre a legjelentősebbek a sémi fajból kerülnek ki. Nagy valószínűsége van annak a feltevésnek, hogy a tudomány elnemzetietlenítésében a nemzeti egységétől megfosztott, történeti és természeti talajától elvágott, nemzetközi életre kényszerült zsidóság keresi – bár egyéneiben nem mindig tudatosan – a faji és nemzeti kultúrája teljes kifejtéséhez vezető utat.” Hóman Bálint: A magyar tudományosság jövője. *Buda-pesti Szemle*, 1920/518–519. 133–134. Nincs itt mód elemezni Hóman fajfogalmát, de megjegyzendő, hogy a cikkben – amely a két világháború közötti korszak magyar tudománypolitikájának egyik programadó cikke – a „nemzet” és a „faj” fogalmait általában egymás mellett, alternatív, összetartozó vagy komplementer fogalmakként vannak említve. A fogalomkeresés további terméke volt másoknál – így a numerus clausus törvény megfogalmazóinál is – a „népfaj” fogalma a zsidósággal kapcsolatban; vö. erről Kovács M. Mária: *Törvénytől sújtva. A numerus clausus Magyarországon, 1920–1945.* Budapest: Napvilág Kiadó, 2012. 69–76. A „faj” fogalmához általánosságban a magyar politikai gondolkodásban ld. Gyurgyák János: *Magyar fajvédők. Eszméletörténeti tanulmány.* Budapest: Osiris, 2012. 26–32.

⁴⁰ Némethről ld. Komoróczy Géza: Az ókori Elő-Ázsia a pesti egyetemen. Nemzeti célok vagy tudományos kutatás. In: Bács Tamás – Dezső Tamás – Niederreiter Zoltán (szerk.): *100 év után. Emlékkonferencia a Keleti Népek Ókori Történeti Tanszék alapításának 100. évfordulóján.* Budapest: Eötvös Kiadó, 2011. 31–32. A kari tanácsi ülések anyagának ismeretében Komoróczy Géza megjegyzi, hogy a bölcsészkar dokumentumok szerint „alkalomadtán Mályusz Elemér, Németh Gyula, de az egyébként mindig szelíd és barátságos Eckhardt Sándor is tettek zsidóellenes megjegyzéseket vagy hagytak jóvá korlátozó, diszkrimináló döntéseket”. Komoróczy Géza: *Holocaust. A pernye beleég a bőrünkbe (2000) – A pesti gettó falánál (2015).* Budapest: Ab Ovo, 2016. 266.

⁴¹ „[...] az egész keleti filológia rendszeres művelése nem lehet a magyar tudomány feladata. E tanulmányok közül hazánkban csak azokat kell különös gonddal művelnünk, melyeknek magyar problémák szempontjából fontosságuk van.” Németh Gyula: Akadémiánk és a keleti filológia. *Buda-pesti Szemle*, 611. 1928. 92.

fegyelmi eljárás hatására váltotta föl magyar őstörténeti kutatásokkal⁴² – mindekelőtt az ő jelöltje volt.⁴³ Németh mindig a legnagyobb elismeréssel és tisztelettel nyilatkozott Goldziher munkásságáról (egy fontos emlékcikket is írt róla⁴⁴), mégis szükségesnek látta aláhúzni egy 1927 elején tartott reprezentatív előadásában, hogy „Goldziher munkássága lényegében nem volt szerves összefüggésben a magyar tudománnyal” – majd ehhez kapcsolódva Mahler Ede egyiptológusról hasonlóan pejoratív értelemben jelentette ki, hogy annak munkássága „szintén inkább nemzetközi jelentőségű”.⁴⁵

IV. Tanácsköztársaság – igazolási eljárások

Mindkét főntebb említett, Lukácshoz intézett levél (Németh illetve Heinlein érdekében) Pekár Gyula⁴⁶ hagyatékában maradt fenn.⁴⁷ Pekár volt a kezdeményezője a Tanácsköztársaság bukását követően a Kisfaludy Társaságban, az Akadémián és a pesti egyetemen az igazoló eljárások lefolytatásának.⁴⁸ Feltehető, hogy Lukács népbiztosi hagyatékából kerültek ezek a levelek hozzá.

A Pekár megindította igazolási hullám révén gyűlt meg Goldziher baja 1919 augusztusában kari és akadémiai kollégájával – jelen tanulmány másik főszereplőjével –: a jeles geológus és földrajztudós Lóczy Lajossal (1849–1920),⁴⁹ akivel addig szívélyes kapcsolatokat ápolott.

⁴² Ormos István: *Egy életút állomásai. Kmoskó Mihály 1876–1931*. Budapest: Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, 2017. 184.

⁴³ Kmoskó kinevezéséről ld. Ormos, 2017. 228–229.; Turán, 2023. 58–60. Kmoskó virulens antiszemitizmusáról 1916/17 és 1922 között, továbbá Goldziherhez fűződő viszonyáról ld. Ormos, 2017. 100–114., 216–218.

⁴⁴ Németh Gyula: Goldziher’s Jugend. *Acta Orientalia Hungarica*, 1950–51. 7–24.

⁴⁵ Németh, 1928. 92–93.

⁴⁶ Pekár Gyula (1866–1937) író, újságíró, országgyűlési képviselő; 1919 augusztusától 1921 júniusáig (némi kihagyásokkal) vallás- és közoktatásügyi államtitkár. 1919. aug. 27. és nov. 24. között tárca nélküli miniszter volt, 1919 és 1937 között a Turáni Társaság elnöke.

⁴⁷ Goldziher levélén a pecsét: M.[agyar] N.[emzeti] Múzeum Könyvtára, Kézirattári Növekednapló, 1942. év 7. sz. A Marczali-levél közlése (ld. fent, 35. láb.) – némiképp félrevezetően – ezt (1942/7.) adja meg jelzetként.

⁴⁸ Az igazolási eljárásokról számos esettanulmány született. A jelen kontextusban kiemelendők ezek közül a Goldziher két bölcsészkar professzortársát érintő, a közelmúltban megjelent tanulmányok: Turbucz Péter: Alexander Bernát politikai szerepértelmezései (1919–1923). In: Dénes Iván Zoltán (szerk.): *Magyar-zsidó identitásminták II. Egyéni és kollektív önmeghatározások*. Budapest: Ráció, 2020. 62–70.; Turbucz, 2021; Dénes, 2022. 258–270.

⁴⁹ Lóczy 1889-től volt a pesti egyetemen a földrajz professzora. 1908-tól a Földtani Intézet igazgatója lett, a Tanácsköztársaság idején azonban lemondásra kényszerült: 1919. május 14-én egy ülésen a Földművelésügyi Népbiztosságot képviselő Vadász Elemér élesen támadta az Intézet és akkori igazgatója (Lóczy) működését, aki másnap a felmentését kérte (ld. Törvénytelen ülés 1919 május 14-én a direktorium alatt. *Földtani Közlöny* 1919/1–12. 70–73.). Lóczy

Goldziher naplójának utolsó bejegyzése 1919. szept. 1-i dátumozású, ebben a következőket olvassuk:

Augusztus elsején vad antiszemitizmus kezdődött, amely, igen barbár módon, kiterjedt az egyetemre és az Akadémiára is. Augusztus 18-án az Akadémián rögtönzött válaszbeszédet kellett mondanom Lóczy Lajos antiszemita nyilatkozata ellen. (L. L.⁵⁰ aug 19-i levelét és válaszom fogalmazványát.) Aug. 30-án benyújtottam lemondásomat az egyébként engem illető prodékánságról. Ezzel egy kellemetlen hajszának akartam elejét venni, amelyet nyilván ellenem is megindítottak volna.⁵¹

Volt-e oka Goldzihernek, hogy egy őt célba vevő „hajsza” megindításától tartson? Igen. Feltehetően egy igazolási eljárástól tartott, amire okot vagy ürügyet szolgáltatathatott már önmagában az a tény is, hogy – mint fentebb láttuk – tagja volt a Jászi által kinevezett egyetemi reformbizottságnak, és prodékáni tisztségében meghagyta a polgári forradalom és a Tanácsköztársaság is. Ha valaki szembe akarta támadni, rovására írhatta továbbá azt, hogy a Kunfi-féle egyetemi tanári kinevezésekkel kapcsolatos kari és egyetemi szenátusbeli vitában megengedő álláspontot foglalt el.⁵²

A bölcsészkar tanács a Goldziher lemondó levelének benyújtását követő napra, szeptember 1-jére össze lett hívva, hogy megválasszák utódját. Mielőtt a választás megtörtént, felolvasták a lemondó levelet, amit az ülésen elnöklő dékán, Angyal Dávid néhány megjegyzéssel kísért. Elmondta, hogy „Goldziher lemondási szándéka nem mai keletű. Már ez év februárjában gondolt a lemondásra és csak barátai kérésére tartotta meg továbbra is prodékáni tisztét”. Reményét fejezte ki továbbá, hogy „nincsen senki a Karban, akinek az volna a felfogása, hogy Goldziher azonosítható a letűnt rendszerrel. Goldziher az ő hazafiságának ragyogó példáját szolgáltatta, midőn külföldi egyetemekre kapva meghívást, továbbra is körünkben

ettől kezdve visszavonultan élt Balatonarácson. A Magyar Tudományos Akadémiának 1888 óta volt levelező és 1901 óta rendes tagja. Munkásságáról ld. Marosi Sándor (szerk.): *Lóczy Lajos emlékkötet. A Lóczy Lajos születésének 150. évfordulójára rendezett akadémiai emlékülés előadásai*. Budapest: MTA FKK Földrajztudományi Kutatóintézet – MTA Társadalomkutató Központ, 2002. Úgy látom, hogy Lóczy életrajzának, működésének politikai vonatkozásait az őt méltató irodalom – a Tanácsköztársaság alatti meghurcoltatásától eltekintve – nem diskutálja.

⁵⁰ L. L. = Lásd Lóczy.

⁵¹ Goldziher, 1984. 375–376.

⁵² Hasonlóan pl. Alexander Bernáthoz (ld. fentebb, 26. lán.), aki ellen fel is hozták ezt a vádat, legalábbis az ellene folyó egyik – a Kisfaludy Társaságnál lefolytatott – igazolási eljárásban; ld. Turbucz, 2020. 65. Volt továbbá félnivalója Goldzihernek az ébredő egyetemi ifjúság különféle inzultusaitól is, vö. Ladányi, 1979. 117–124, 130–145.

maradt és világra szóló nevének dicsőségét a magyar tudományosság és egyetemünk javára értékesítette”.⁵³

Angyal védőbeszéde azt jelzi, hogy Goldzihernek volt mitől tartania a Karon – ám azt is, hogy komoly veszélyben nem volt. Figyelemre méltó, hogy a védő szótat nem annyira Goldziher februári lemondási szándéka – vagy esetleges egyéb, hazafiasságként értelmezhető politikai nézetei és politikai viselkedése – köré épült, mint inkább arra, hogy kimagasló nemzetközi tudományos presztízse és árfolyama ellenére nem emigrált. Ez utóbbi mozzanat gyakorlatilag támadhatatlanná tette Goldziher egyetemi státuszát, politikai integritásától függetlenül is.⁵⁴ Figyelmet érdemel az is, hogy a Bölcsészkar hat zsidó vallású professzora közül Goldziher volt az egyetlen, akit személyében nem ért támadás.⁵⁵

⁵³ BTK Tanácsülési Jegyzőkönyvei, ELTE EL, 8/a. 25. köt. 1919–1920. Prodékánt választó ülés, 1919. szept. 1. 1–2. (https://library.hungaricana.hu/hu/view/ELTE_BTK_KARI_1919-1920/?pg=274&layout=s; [utolsó letöltés: 2024. nov. 5.]).

⁵⁴ Nyomós ok nem volt Goldziher elítélésére és szankcionálására, ugyanakkor viszont a magyar akadémiai életben sokan nagyon is tisztában voltak azzal, hogy karrierjét már az 1870-es évektől nagy nemzetközi figyelem övezte, és évtizedekig nemzetközi tudományos botránynak számított, hogy nem kapott Magyarországon professzori kinevezést – ld. pl. Turán, 2023. 3–4.; és Theodor Nöldeke levelét Goldziherhez 1888-ból: Simon Róbert: *Ignác Goldziher. His Life and Scholarship as Reflected in His Works and Correspondence*. Budapest – Leiden: Library of the Hungarian Academy of Sciences – E. J. Brill, 1986. 169. Ilyen körülmények között Goldziher végzésének nem lett volna sok értelme. A nemzetközi hírnév játszhatott bizonyos szerepet Fejér Lipót (1880–1959) matematikus, az Akadémia levelező tagja ügyében is (vö. Turán, 2023. 3., 15. jegyzet), akit az Akadémia III. Osztályának igazoló bizottsága (1919. szept. 2-i határozatuk értelmében) írásos nyilatkozatra kért arról, „hogymint a bölcsészettudományi kar 12-es intéző bizottságának tagja milyen szerepet töltött be” a Tanácsköztársaság idején. Fejér levele alapján a bizottság arra jutott (szept. 29-én), hogy „nevezett tagnak magatartása – tekintettel a fennforgott kényszerhelyzetre – nem eshetik kifogás alá”. (A Magyar Tudományos Akadémia III. osztálya igazolóbizottságának iratai, 1919–1920; MTA KIK Kézirattár, RAL 647/1919/III.; https://real.ms.mtak.hu/16524/1/RAL_1919_647_III_o.pdf, 1. oldal verso, 3. verso, 5. verso; Fejér szept. 23-i keltezésű, háromoldalas, kézírásos válaszelevele, nyilatkozata, a mellékletek között, 17. szám alatt olvasható) (utolsó letöltés: 2024. nov. 5.).

⁵⁵ Fejér Lipót, Alexander Bernát, Révész Géza, Marczali Henrik és Mahler Ede ellen is indultak igazolási eljárások az egyetemen különféle bejelentések és feljelentések nyomán (Fejér, Alexander és Marczali ellen az Akadémián is). A Mahler ellen kezdeményezett eljárást az igazoló bizottság rövid úton lezárta: igazoltnak tekintették (BTK Tanácsülési Jegyzőkönyvei, ELTE EL, 8/a. 25. köt. 1919–1920. III. rendkívüli ülés, 1919. szept. 25. 36. [https://library.hungaricana.hu/hu/view/ELTE_BTK_KARI_1919-1920/?pg=274&layout=s; utolsó letöltés: 2024. nov. 5.]). 1919. okt. 14-én azonban a kari tanács úgy határozott, hogy a Kar minden tanárától írásos nyilatkozatot kér a Tanácsköztársaság alatti működésükről. Ennek nyomán nov. végén Goldziher is igazoltnak nyilvánította a Kar – BTK Tanácsülési Jegyzőkönyvei, ELTE EL, 8/a. 25. köt. 1919–1920., IV. rendkívüli ülés, 1919. okt. 22., 68; VII. rendkívüli ülés, 1919. nov. 28., 115–116. (https://library.hungaricana.hu/hu/view/ELTE_BTK_KARI_1919-1920/?pg=274&layout=s; utolsó letöltés: 2024. nov. 5.).

Lóczy és Goldziher említett akadémiai felszólalásainak, szópárbájának közelebbi tartalmát nem ismerjük,⁵⁶ de az ezt követő levélváltásból képet alkothatunk róla.

Lóczy levele Goldzihernek, 1919. aug. 19.⁵⁷

Nagyrabecsült Barátom!

Megfoghatatlan előttem miként érthetted félre tegnapi felszólalásomat, melynek tenorja az volt, hogy azt az általános országos felfordulást és haragot[!] mely a zsidóság ellen érhető okokból felkerekedett[,] az Akadémia felszólalása az ország intelligenciája körében csillapítsa és igazságtalan retorzióktól visszatartsa. Attól az [még] igazság?tok? hogy a zsidóság az egész földkerekségen fajt nem pedig felekezetet [alkot]. A mikor a zsidóság tösgyökeres része a Zionisták is ezt hirdetik, lehetetlenség nekem más fel fogást táplálnom!

A túltengést úgy a zsidóságra mint a magyarságra károsnak láttam mindig.

Felszólamlással a megmagyarosodott értékes zsidó férfiak részére kívántam a közvéleményt az Akadémia részéről jóra hangolni. Végzetes hiba volna, ha a felbőszült és részben vak indulat a zsidóság érdemes és hazafias elemei ellen is fordulna és őket akár társadalmilag is bojkottálná. Már pedig erre meg van országszerte a hangulat.

⁵⁶ „Pekár Gyula l. t. [= levelező tag – T. T.] indítványozza, hogy az Akadémia egyes osztályai küldjenek ki 5–5 tagú bizottságokat, a melyek megvizsgálják az Akadémia tagjainak a Tanácsköztársaság idején tanúsított activ és passiv magatartását, hogy vajjon nincsenek-e oly tagok, a kik nemzethűség szempontjából méltatlanok az akadémiai tagságra. – Az indítvány Lóczy Lajos, Goldziher Ignác, Gaal Jenő r. tt. [= rendes tagok – T. T.], Pintér Jenő és Bernát István l. tt. hozzászólása után azzal a kiegészítéssel fogadtatik el, hogy e bizottságok mielőbb alakuljanak meg és ne csak a tagokat, hanem az administratio alkalmazottait is vonják vizsgálat alá és együttes jelentésüket terjeszszék a legközelebbi teljes ülés elé.” A M. Tud. Akadémia jegyzőkönyvei. Hetedik akadémiai ülés. Negyedik összes ülés. 1919 augusztus 18-án. *Akadémiai Értesítő*, 1919. 267–268. A felszólalások tartalmáról az ülés eredeti kéziratos jegyzőkönyve (MTA Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye, K 1478 – Összes-ülési jegyzőkönyvek, 1917–1920) sem árul el semmit.

⁵⁷ MTA KIK, GIL/26/02/10. A levélpapír fejléce: Magyarország Területi Épségének Védelmi Ligája, Elnök: Lóczy Lajos. E szervezetről (közismertebb nevén: TEVÉL), amelynek Lóczy a megalapítása – 1918 novembere-decembere – óta haláláig elnöke volt, ld. Feketéné Cselényi Zsuzsanna: Magyarország Területi Épségének Védelmi Ligája megalakulásának körülményei és tevékenysége. *Az Egri Ho Si Minh Tanárképző Főiskola tudományos közleményei*, Eger, 1984. 113–126. Az alábbi átiratokban szögletes zárójelbe foglaltam néhány, az értelmezést megkönnyítő kis kiegészítést. Lóczy igen gyakran lehagyta az ékezeteket, ezeket általában pótoltam. Az új bekezdéseket Lóczy első levelében általában nem jelöltem. Az átirás egyekben betűhív; [!] jelzéssel jelöltem néhány figyelemre méltó íráshibát. Az átirások a levélírók végső fogalmazásait tükrözik, a saját szerzői korrekciókat a szövegben nem jelzem. Bizonytalan olvasatú szövegrészeket kérdőjelek fognak közre. Olvashatatlan részeket csúcsos zárójel közé tett pontok – <...> – jelölnek. A kiemelések az eredetiben szerepelnek. Köszönöm Dévényi Kinga korrekcióit az alábbi két levél átiratához.

Kiváló tisztelettel
Lóczy Lajos sk.

Lóczy magyarázkodását Goldziher nem hagyhatta szó nélkül.
Goldziher Lóczynak, 1919. aug. 29 (levélfogalmazvány):⁵⁸

Nem tartózkodván városi lakásomban, a hová csak tegnapelőtt költöztünk vissza, csak elkésve jutott kezemhez f. hó 19-éről keltezett b. leveled, melyre csak ma felelhetek.

Boldog volnék ha mint feltételezed, a minap az akadémián történt kénytelen felszólalásom félreértésen alapult volna. De évtizedek óta idegen nyelveken írt bonyolódott régi szövegek magyarázásával, azt mondják hogy sikerrel foglalkozván nem igen érhettem félre egy kortársamtól anyanyelvemen közvetlenül fülem hallatára hangoztatott szavakat. Alapgondolatuk és célzatuk elég világosan domborodott ki a zsidó magántanári sat.[öbbi] aspiransokról való szavazásodról tett [-] engem, a ki mindenkor előítéletektől szabad gondolkodásodban hittem, [-] meglepő, megdöbbenő vallomásod[ból].

Megdöbbenéssel hallgattam a világszerte joggal elismert tudós szájából e nyilatkozatot és az azt megelőző alapozást[!]. 43 év óta, hogy az Akadémia tagjai sorába emelt és kitüntetéseiben részesített, boldogemlékű B. Eötvös József tradíciói alatt állónak hittem magamat, pormentes légkörben a hová nem jut el ?civium? <...> ?pub.? Szakításnak-e e hagyománnyal? A mi már most a magyarság zsidó elemeinek az egységes magyar nemzetből való kirekesztését illeti, úgy ezt magad is a nékem megküldött érdekes ?k[öny]vecske? (A Geographical, economic etc.⁵⁹ Úgy-e megtarthatom könyvtáram számára!) 32–33 lapján czáfolod meg. Itt a zsidóság nem mint „nationality” hanem helyesen mint „confession” szerepel. Így van ez rendben.

Szegény magán életem lefolyásával, híven nevelésemhez, egy több évtizedes martyrium⁶⁰ árán úgy gondolom tanúbizonyságát adtam neked, hogy nemzeti ?tekintetben? soha egyébként mint túl-a dunai magyar fiúnak nem tudtam magamat, kit teljes világéletében szentírásként vezetett a szülő megyémbeli vates tanítása: E nagy világon e kívül nincsen számodra hely sat.⁶¹ Így érezünk száz- meg százezeren és fogunk érezni[. E]z érzésből nem fog bennünket kizavarni semmiféle boycott meg fütykösökkel argumenáló vad hajsza sat.

Reánk generalizálni néhány megvadult gonosztevőnek a zsidóság ellen is irányuló internationalista vallásellenes destructiv őrzöngését, nem méltó magyar múltunkhoz, tradíciókhoz és kulturánkhoz.

⁵⁸ MTA KIK, GIL/26/02/11. Összefoglalja e „levélváltás” tartalmát Ormos, 2017. 217.

⁵⁹ Lóczy, Louis (ed.): *A Geographical, Economic, and Social Survey of Hungary*. Budapest: Pátria, 1919.

⁶⁰ „Martyrium”-on Goldziher itt azt érti, hogy számos nagy presztízzsel járó külföldi állásajánlatot elutasítva itthon maradt. Ld. Turán, 2023. 234.

⁶¹ A *Szótat* szerzője, Vörösmarty Mihály is Fejér megyében (Pusztanyéken, ma Kápolnásnyék) született.

Folytathatnám, de nem folytatom e mindkettőnkre kellemetlen fejtegetéseket, ámbár nem merem hinni, hogy velük nyitott ajtót döngötek. Ne vedd rossz néven nyílt és őszinte megnyilatkozásomat és tarts meg továbbra is barátságodban és becsülésedben, melynek ?félre nem érhető? kifejezést adtál, midőn 35 évi magántanárkodásom után mint az Egyetemi Senatus tagja 1905 júniusban rendes tanári felesketésemben részt vettem.

Goldziher e válaszlevelében („Reánk generalizálni...”) mindenekelőtt Lóczynek a Tanácsköztársasággal kapcsolatos valamiféle zsidóellenes általánosítását, és általánosabban – úgy tűnik – a hazafiatlanság vádját igyekszik elhárítani a magyar zsidókkal szemben. Lóczy leveléből mindenesetre kitűnik, hogy a zsidókérdés neki nem a forradalmakkal kezdődött. Ami a zsidóság „érdemes és hazafias” elemeinek Lóczy elvárásai szerint való szelektálását illeti az értelmetlen vagy hazafiatlan masszából, ennek az Akadémia a maga körülményei között az igazolási eljárások keretében még úgy-ahogy eleget tudott tenni. A törvényhozói szint, mint a numerus clausus példája mutatta, a maga tágabb körében nem is próbált érvényre juttatni efféle meritokratikus szelektációs elveket.⁶² Mint tágabb politikai aktivitása mutatja, ebbe Lóczynek magának is beletört a bicskájá – ld. a Függelékben közölt levelét Pekár Gyulához.

Nem tudjuk biztosan, hogy Goldziher levele eljutott-e Lóczyhoz, és ha igen, milyen szöveggel. Pengeváltásaik azonban folytatódtak az Akadémián. Erről tanúskodik Lóczy hosszabb levele, amelyben – némi mentegetőzés mellett – behatóbban is kifejti faj- vagy nemzetvédő nézeteit.

Lóczy levele Goldzihernek, 1919. dec. 4:⁶³

Nagyrabecsült Kedves Barátom!

Szeptember hó utolsó napjaiban kelt nagybecsű leveledre azért nem válaszoltam eddig, mert hallomás szerint azóta Budapesttől távol – Bécsben?? – tartózkodtál, ahová még most sem megy el a levél.

Szíves soraidra illőnek tartom a magam reputációjára válaszolni.

Mindenek előtt sajnálattal tapasztalom, hogy az én dielaktikai[!] fogyatkozásom következtében nem tudom magamat jól megértetni; e miatt legjobb intenczióim rosszul sülnék el.

⁶² Nehéz is lett volna. Bethlen István miniszterelnök 1925-ben a Nemzetgyűlésben (Vázsonyi Vilmos kérdésére válaszolva) huszáros tautológiával vágta ketté ezt a szelektációs gordiuszi csomót: a hazafias zsidók „zsidóvallású magyarok”, ezzel szemben a többiek „önmagukat deklarálták külön népfajnak” – a pontos idézetet ld. Kovács M., 2012. 70–71.

⁶³ MTA KIK, GIL/26/02/13. A levélpapír fejléce itt is: Magyarország Területi Épségének Védelmi Ligája, Elnök: Lóczy Lajos.

Mi volt az én szept. 27ki felszólalásom indító oka?⁶⁴ Az aminek ellenkezője a M. T. A. mostani igazoló összesülésein engemet legkevésbé sem elégtett ki. Nem volt méltó az egész akció a[z] Akadémiához! Az[t] javasoltam akkor Pekár Gyulának nagy lelkesedéssel elfogadott javaslata után, hogy hallassa az Akadémia mérséklő szavát a művelt közvélemény tudományos forumai előtt olyan értelemben, hogy ne ítéljen kegyetlenül olyanok felett, akik a tanácsköztársaság előtt akár megfélemlítésből, akár anyagi kényszerűségből, akár pedig diszciplinájuk iránti szeretetből, sőt még azok is akik utopista ideális gondolkozással a szovjetkormánynak tettel nyilatkozattal behódoltak, azonban gonosz cselekedeteket elnem[!] követtek. Nehogy elveszítse tudományos gárdánk hasznos munkásait!

Mindaz, amit megelőzőleg mondtam és ami Téged mód felett elkeserített, az mint antithesis akart szolgálni felszólalásom támogatásához.

A szovjet kormányban és a terroristák között a zsidóság vitt destruktív főszerepet az kétségtelen. Érthető, hogy a közvélemény most a zsidóság ellen fordult. Ebben van bizonyos jogosultság de több benne az igazságtalanság – nemde így van!! Nem csak igazságtalanság de oktalanság ez. Én a zsidóságot soha nem néztem felekezetnek, hanem a Földön élő nyugati művelődésű lakosság[,] a nemzetek aránylag legtisztább fajának vagy leszármazási tagjának. A kikeresztelkedett zsidót nem szüntettem meg zsidónak tekinteni a szentírás szerinti több izigleni leszármazásig;⁶⁵ azonban az ősi vallásához hű

⁶⁴ Jelenleg nem világos, hogy milyen ülésen vagy gyűlésen szólalt fel Lóczy ekkor. Nem találom nyomát annak, hogy az Akadémia reguláris testületei, vagy a három akadémiai osztály által kijelölt igazoló bizottságok, vagy ezek együttese (az ún. „tizenötös bizottság”), vagy egy egyetemi grémium ülést tartott volna 1919. szept. 27-én. Feltehetően egy, az akadémiai vagy az egyetemi igazolási eljárásokkal kapcsolatos zárt, nem jegyzőkönyvezett ülésről volt szó. Nem kizárt, hogy téves a dátum, és a szept. 17-i „tanári ülésre” gondolt, ld. a következő jegyzetet.

⁶⁵ Hasonló állásponttal találkozunk a Bölcsészkar végső hivatalos állásfoglalásában is a numerus clausus-szal kapcsolatban. A minisztériumi törvény-előkészítési munka részeként az orvoskari numerus clausus-javaslat bölcsészkar véleményezésére a dékán bizottságot jelölt ki. Ennek Finácz Ernő által fogalmazott (Angyal Dávid dékán, Beöthy Zsolt, és Buchböck Gusztáv által is jegyzett) jelentése (melyet az 1919. szept. 17-i „tanári ülésen” adott elő és amit a kari tanács másnap elfogadott) a Kmoskó Mihály (a Hittudományi Kar dékánja) által javaslatba hozott, a felvételinél alkalmazandó vallási, nemzetiségi, és faji alapú szelekciót törvényellenesnek és kivihetetlennek találta és elutasította. (BTK Tanácsülési Jegyzőkönyvei, ELTE EL, 8/a. 25. köt. 1919–1920. II. rendkívüli ülés, 1919. szept. 18. 19–22. [https://library.hungaricana.hu/hu/view/ELTE_BTK_KARI_1919-1920/?pg=274&layout=s]; utolsó letöltés: 2024. nov. 5.); a jelentést részletesen ismerteti és idézi Heksch Ágnes: Adatok a numerus clausus történetéhez. *Pedagógiai Szemle*, 1962/7–8. 613–619.). A kari igazoló bizottság (tagjai ekkor: Papp Károly, Négyesy László, Mágócsy-Dietz Sándor, Pauler Ákos, Hekler Antal) később (1920. jún. 18-án) szintén benyújtott egy javaslatot a Karnak, mely szerint a fajok, felekezetek és nemzetiségek csak lakossági számarányukhoz mérten juthatnának be a felsőoktatási intézményekbe (BTK Tanácsülési Jegyzőkönyvei, ELTE EL, 8/a. 25. köt. 1919–1920. XI. rendkívüli ülés, 1920. jún. 24., 256–258; XII. rendkívüli ülés, 1920. júl. 5. 277–278. [https://library.hungaricana.hu/hu/view/ELTE_BTK_KARI_1919-1920/?pg=274&layout=s]; utolsó letöltés:

maradottat többre becsültem és becsülöm mint a hitchagyottat különösen ha érdek volt a motivuma.

Bizonyos hogy a zsidóságban több a szorgalom igyekezet, összetartás és ezeknek gyümölcse az anyagi és a szellemi felsőbbtség, mint a magy[ar] fajban vagy társadalomban (melybe az örmény, görög, ruthén, szerb német stb. beletartozik.) A lassabb előhaladás és gyarapodást 45 éve már amióta külföldről hazajöttem⁶⁶ és a földkerekségen is kissé körülnéztem sajnálkozva látom.

Mi elszegényedünk a zsidóság rohamosan gazdagodik!

Az a nagy és tultengő térfoglalás mellyel a zsidóság tudományos köreinkben elhelyezkedett (Iskola, főiskola, Akadémia) nem arányos a népesség létszámával. Nem zsidó és zsidó lakosság úgy aránylik egymáshoz mint 20 : 1 ½. A térfoglalásban intellektuális[!] nevelő és vezető szereplésben azonban legalább is mint 20 : 5–6. Ez nincs javára a zsidóságnak; a mi tradícióink és jellegünk fentartására és nemesítésére pedig káros.

Ezen tapasztalat és felfogás hatása alatt követtem az én elvitázhatatlanul munkás és nagyon szerény anyagi körülményeim között is mindig független, igazmondó életemben azt az elhatározásomat, hogy csak fajombelinek adok alkalmat tudományos felsőbb kiképzéshez és a venia legendi, vagy rk.⁶⁷ tanári kinevezésekben is ceteris paribus⁶⁸ a magam fajombelieket pártoltam. Volt eset hogy (nem tudásból) kivételt tettem; mintha csalódást hozott volna ez reám különösen két esetben. Neveket nem írok le[,] szóval nem tagadom el.

Soha nem vettem rossz néven zsidó kollégáimnak, ha ők a maguk köréből pártolták és nyomták előre a fiatalokat. Ez természetes kötelességük volt!

2024. nov. 5.]). Végül a Kar júl. 1-jén (Fináczy Ernő javaslatára) Méhelý Lajos zoológust bízta meg a numerus claususszal kapcsolatos kari jelentés elkészítésével. (Ld. róla Gyurgyák, 2012. 87–101.) A Méhelý által a Kari Tanács 1920. július 5-i ülésén előadott és a Tanács által megszavazott törvényjavaslatban áll a következő, általa alaposan – nem szentírásiilag, hanem fajbiológiailag – megindokolt cikkely: „Zsidó fajtájú hallgató csak az összes létszám 5 %-a lehet, azonban azok a keresztény vallású zsidók, a kik kimutatják, hogy már nemcsak szüleik, hanem mind atyai, mind anyai ágról való nagyszüleik is keresztények voltak, nem tudatnak be e százalékba.” (BTK Tanácsülési Jegyzőkönyvei, ELTE EL, 8/a. 25. köt. 1919–1920. XII. rendkívüli ülés, 1920. júl. 5. 290. [https://library.hungaricana.hu/hu/view/ELTE_BTK_KARI_1919-1920/?pg=274&layout=s; utolsó letöltés: 2024. nov. 5.]). A Méhelý-féle kari javaslatot szinte teljes egészében közölte Haller István: *Harc a numerus clausus körül*. Budapest: a szerző kiadása, 1926. 43–49. A szakirodalom a numerus clausus törvénytervezettel kapcsolatos – radikalizálódó – bölcsészkarri állásfoglalásokat és az idevágó kari vitákat csak igen hézagosan tárgyalja.

⁶⁶ Lóczy 1869 és 1874 között a zürichi Polytechnikumban (1911-től: Eidgenössische Technische Hochschule) tanult.

⁶⁷ rendkívüli

⁶⁸ Az egyéb tényezők (a jelöltek kvalitásainak) hasonlósága esetén.

Kérdezlek azonban, hogy tetszésedre van-e miszerint a magyar nyelvtörténelem és matematika felsőbb tanítása úgyszólván nem magyar származású, mondjuk zsidó tudósok kezén van.⁶⁹

Ha nem is támogattam iskolámon és a venia legendi osztása közben a zsidókat, azt nem tagadhatja senki közülök, hogy irányukban igazságos nem voltam⁷⁰ és ott, ahol helyükön voltak őszintén és melegen pártoltam őket. Az egyetemtől megválasztott és a felségtől kinevezett kollegák iránt, pedig a karba lépésük perczétől kezdve őszinte, kollegiális viszonyt tápláltam; minden igaz ügyükben szóval és tettel pártoltam őket.

Már most, ami a Te veled szemben fennforgó félreértéseket illeti, kérlek ne vedd össze magad és ne sorozd magad ideális törekvéseiddel egész általánosságban kifogásolt zsidó származású társainkkal és közéjük!

A mikor én az egyetemre kerültem már régóta magán tanár voltál, 1894ben pedig teljes jogú cz. és j. ny. r.⁷¹ tanárrá neveztetél ki. Már csak ezzel szemben sem lehetett nekem semmi ellenvetésem valóságos ny. r. tanárrá történt kineveztetésed ellen. A kar szavazatánál én mint dékán nem szavazhattam; személyi ügyekben soha nem tettem ezt, dologi ügyekben is csak ha elosztani kellett. Mint európai és világszerte hírneves férfiúra kétségtelenül reád esett volna szavazatom.⁷²

Olyan férfiak minő Goldzieher Ignác és Stein Aurél,⁷³ a magyar kultúra díszei. Stein Aurél meghívására is minden tőlem telhetőt megtettem!

Én csak a kezdő és nem befejezett törekedők túltengését igyekeztem háttérbe szorítani!

Kérlek nézd meg annak a kari ülésnek jegyzőkönyvét, amelyen bejelentettem ki-neveztetésedet 1905 ben. Jól emlékszem: lelkesen és örömmel tettem ezt az ülésen és

⁶⁹ A magyar nyelvészeti katedrát ez idő tájt – a kitért – Simonyi Zsigmond (1853–1919) töltötte be; három matematikus professor volt: Fejér Lipót, – a kitért – Beke Manó (1862–1946) és – a nem zsidó származású – Suták József (1865–1954) piarista szerzetes.

⁷⁰ Értsd: „igazságos ne lettem volna”.

⁷¹ Czímmel és jelleggel, nyilvános rendes.

⁷² A szövegből ítélve Goldziher szemrehányása, amivel kapcsolatban Lóczy itt mentegetőzik, olyasmi lehetett, hogy utóbbi (aki bölcsészkar dékán volt az 1904/5-ös tanévben, amikor Goldziher professzori kinevezésének a procedúrája zajlott) a kinevezés ellen lépett föl valamilyen módon. Nem találtam nyomát ilyesminek. Goldziher meghívását a sémi nyelvek betöltetlen tanszékére a Bölcsészkar egyhangúlag (33 szavazattal) szavazta meg – BTK Tanácsülési Jegyzőkönyvei, ELTE EL, 8/a. 9. köt. 1904–1905. VI. rendes ülés, 1905. márc. 16. 84.; Goldziher, 1984. 285. (https://library.hungaricana.hu/hu/view/ELTE_BTK_KARI_1904-1905/?pg=0&layout=s; utolsó letöltés: 2024. nov. 5.).

⁷³ Stein Aurél (1862, Pest – 1943, Kabul) világhírű orientalista régész és felfedező. Pályájára Goldziher is hatást gyakorolt. Lóczynak azonban, aki közeli barátja volt, pályája legnagyobb sikerét (a kínai Ezer Buddha barlangtemplomok felfedezését) is köszönhette. A Lóczy-emlék-érem első kitüntetettje lett 1922-ben.

mint a kar díszét üdvözöltek.⁷⁴ Hálával valék eltelve irántad a Nesztoriánus emléktábla szíriai feliratai⁷⁵ körül tett szíves támogatásért!

Akadémiai felszólalásaimban nemcsak a te egyéniséged, hanem több más társunk ügye is lebegett előttem. A tegnapi személyes szavazások igazolják jóakaromat és felszólalásom igazságát.

Nagyra veszem, hogy a küldött füzetet szívesen vetted könyvtárad számára. Legyen szabad ennek járulékaiként a francia kiadást és mindkettőnek magyar eredetijét tiszteletem jeléül elküldeni. Kérlek fogadd ezeket tőlem jó szívvel.

Őszinte nagyrabecsüléssel
készséges híved
Lóczy Lajos

Goldziher mellett sokaknak el kellett gondolkozniuk akkoriban a magyar kultúrában, hogy „kezdő” vagy „befejezett törekedők”-nek minősülnek-e, és hogy túltengenek-e vagy sem.⁷⁶ A Bölcsészskarról Kmoskó, Lóczy, Hóman és sokan mások szerencséjükre gondolkodtak helyettük is ezekről a valóban nem könnyű kérdésekről.

E leveléből az tűnik ki, hogy Lóczy – aki nem volt tagja az akadémiai igazoló bizottságnak a saját osztályában, a III. osztályban – akadémiai felszólalásában fenntartásokat fogalmazott meg az igazoló eljárásokkal kapcsolatban, és szűkíteni óhajtott a szankcionálandó akadémiai tagok körét.⁷⁷ A levél megírása idején az egyetemi fakultások már hónapok óta diszkutálták a készülőfélben levő numerus clausus törvénytervezetet. Az igazoló eljárások mellett Lóczyt ez is foglalkoztatja a levelében. A két téma összekapcsolása – amivel Lóczy nem volt egyedül – mutatja, hogy sokak számára a „zsidókérdés” két szorosan összetartozó aspektusáról volt szó.⁷⁸

A Lóczy-levél elején említett Goldziher-levelet nem ismerjük.⁷⁹ Valószínűleg az itt közölt Lóczy-levélre utalt Bánóczi József az *Egyenlőség* Goldziher-emlékszámban közölt méltatásában.⁸⁰

⁷⁴ Lóczy bejelentő-üdvözlő beszédének nincs nyoma a kari ülési jegyzőkönyvekben.

⁷⁵ „Szíriai”-n „szír nyelvű” értendő. Ld. erről a szteléről Lóczy Lajos: *A Khinai birodalom természeti viszonyainak és országainak leírása*. Budapest: K. M. Természettudományi Társulat, 1886. 450–454.

⁷⁶ Lóczy barátja, az általa említett Stein Aurél mindenesetre – bár 1887 után is hazalátogatott néha – 1904-től kezdve már brit állampolgárként töprenghetett azon, hogy ázsiai felfedező útjain kiket teng-leng túl.

⁷⁷ Csak leadott szavazatai ismeretében látnánk világosabban, hogy Lóczy hol húzta meg a határt a szimpla opportunizmus vagy idealizmus és a „gonosz cselekedetek” között.

⁷⁸ Vö. az igazoló bizottság szerepvállalását a numerus clausus körüli diszkusszióban (fönt, 65. jegyzet), és Kovács M., 2012. 49–50.

⁷⁹ Goldzihernek Lóczyhoz intézett levelei nem lelhetők fel egyelőre a Magyar Bányászati és Földtani Szolgálat gyűjteményében lévő Lóczy-hagyatékban, de a hagyaték másutt fennmaradt részeitől még előkerülhetnek.

⁸⁰ Bánóczi József: [Goldziher Ignárról.] *Egyenlőség*, 1921. nov. 19. 4.

Midőn két évvel ezelőtt – vagy tegnap volt? – az akadémiai tagok igazolása vitájában Lóczy Lajos, a híres magyar geológus, azt fejtegette az Akadémiában, hogy a zsidókat a hozzá való tehetségük miatt, ne riasszák el a tudomány magyar nyelven való művelésétől, de Akadémiában, egyetemen sem választás, sem kinevezés útján erkölcsi elismerésben ne legyen részük, mert a zsidó mindig idegen faj marad – Goldziher állott fel védelmünkre s nyugodt méltósággal, de határozott hangon reklamálta a zsidók magyar voltát, amiből magukat kizárni nem engedik. Legközelebbi találkozásunkkor közölte velem, hogy Lóczy hozzá irt levelében kijelentette, hogy – őt igenis elfogadják magyarnak.⁸¹ Így fogadta el a nemzetgyűlésen Dánér⁸² – vagy ki volt – Sándor Pált⁸³ is magyarnak. Egypáran tehát mégis volnánk magyarok.

Ez a visszaemlékezés, amely felvet némi időrendi kérdéseket,⁸⁴ mindenképp mutatja, hogy Goldziher fellépése szélesebb visszhangot is keltett, legalábbis zsidó körökben.

Lóczy szept. 27-i felszólalása – melyet imént közölt levele elején említ – lehetett Goldziher számára az utolsó csöpp a pohárban. Az Akadémián is – a prodekánságról való korábbi egyetemi lemondásához hasonló – tiltakozó és egyben önvédelmi lépésre szánta el magát: lemondott az I. osztály elnöki tisztségéről, valamint októberben.⁸⁵

⁸¹ Goldziher persze jól ismerte az – ilyen-olyan mértékben és módon – antiszemita barátainak azt a manőverét, hogy őt kivételként kezelik; ld. Goldziher, 1984. 220.

⁸² Dánér Béla (1884–1930) fajvédő nézeteiről elhíresült jogász, újságíró, nemzetgyűlési képviselő.

⁸³ Sándor Pál (1860–1936) gazdasági szakember, liberális politikus, évtizedekig nemzetgyűlési képviselő, a forradalmakat követően a zsidóság egyik szószólója is. A Tanácsköztársaság lecsukatta.

⁸⁴ Nem tudunk olyan Lóczy-leveletről, ami egy ellene protestáló Goldziher-felszólalásra válaszul íródott volna, és tartalmilag megfelelné a Bánóczy által említetteknek. Lóczy fentebb közölt 1919. aug. 19-i levele sem ilyen. Ugyanakkor nincs nyoma annak, hogy az ominózus szept. 27-i Lóczy-felszólalásra reagálva Goldziher is felszólalt volna, vagy akár csak jelen lett volna ama ülésen vagy gyűlésen. Tehát a Lóczy-levél elején említett „szeptember hó utolsó napjaiban kelt” Goldziher-levél öhozza valószínűleg nem Goldziher egy előző felszólalását folytatta vagy foglalta össze írásban (mint az aug. 29-i levélfogalmazványa), hanem ez esetben Goldziher feltehetően csak levél formájában – ama Lóczy-említette, számunkra ismeretlen levélben – protestált Lóczy újabb felszólalására, amelyről másoktól értesült. Úgy tűnik tehát, hogy Bánóczy visszaemlékezése összekombinálja a Lóczy aug. 18-i és szept. 27-i felszólalásaival kapcsolatos Goldziher-reakciókat: Goldziher felszólalásán aug. 18-i felszólalása értendő, Bánóczy és Goldziher „legközelebbi találkozása” pedig Lóczy dec. 4-i levelének Goldziher általi kézhezvétele után történtett.

⁸⁵ Goldziher naplója ezen akadémiai fejleményekről már nem ejt szót – mint említettük, naplója lezárult a fentebb idézett 1919. szept. 1-i bejegyzéssel. A lemondásra eddig nem találtam közvetlen írásos bizonyítékot. Az akadémiai I. osztály 1919. okt. 6-i – azévi II. – ülését Goldziher még osztályelnökként vezette; *Akadémiai Értesítő*, 1919. 269. Utódát, Némethy Gézárt okt. 21-én választotta meg az osztály – ld. ELTE EL, 8/a. 25. köt. 1919–1920. IV. rendkívüli

A levelezés folytatódott Goldziher és Lóczy között.
Lóczy levele Goldzihernek, 1919. dec. 19.⁸⁶

Nagyrabecsült Barátom!

Úgy érzem, hogy hosszabb vita nélkül is megértjük egymást. Az ethnographiai selectiot én sem pártolom, azonban a társadalmi csoport[os]ulásban helyén valónak tartom a jelleg, különösen a ?folki? jelleg, megőrzését.

Azt te sem fogod tagadásba vehetni, hogy a Zsidóság zöme – kérlek ne az olyan ritka kivételekkel érvelj mint tenmagad és sokan nagyrabecsült fajrokonaid – opportunistá utilitarista eszméért lelkesedik; míg nem zsidó társadalmunk ideálja az altruizmus. Távol áll tőlem, hogy be ne ismerjem, miszerint ebben a csoportban is van elég utilitarista! Továbbá azt sem fogod megczáfolni akarni hogy a galíciai orosz és román zsidósági bevándorlás veszélyesebb a magyarságra, mint a chinai, japán bevándorlás és a néger szaporodás az amerikaiakra.

Ebben bizony van ethnographiai momentum és lehetetlen azt jónak mondani ha egy galicziai bevándorló fia olyan helyre kerül, ahol szellemi vezetés van reá bízva.

Minden igazságtalanságot perhorreskálók és kemény szavakat ejtettem már is azok előtt a kik jogtalanul és embertelenül szerzett jogot eltipornak és erőszakkal távolítják el a szigorló asztaltól vagy az iskolából a zsidó fiakat!

Azt azonban nem szeretném, ha főiskoláinkon nagyobb számmal volnának a zsidók! Azért a mérsékelt numerus claususnak ellene nem volnék a felvételeknél! Nehogy a most sokkal de sokkal vagyonosabb zsidóság túltengésbe kerüljön az intellektuális foglalkozás után járók között!

Őszinte nagyrabecsüléssel és szívélyes üdvözléssel
készséges híved
Lóczy Lajos

Ez az újabb baráti vallomás feltehetően válaszul íródott egy Goldziher-levele. Mire alapozta Lóczy a reményét Goldziher levelének olvastán, hogy „hosszabb

ülés, 1919. okt. 22., 68. (https://library.hungaricana.hu/hu/view/ELTE_BTK_KARI_1919-1920/?pg=274&layout=s; [utolsó letöltés: 2024. nov. 5.]); *Akadémiai Értesítő*, 1919. 284. Egy külföldi tanítványa szerint Goldziher lemondásának híre nagy visszhangot keltett nyugati akadémiai körökben, és 70. születésnapjának (1920. jún. 22.) ünneplése az egyetem és az Akadémia részéről (amelyről a napisajtó, ha itt-ott cenzúrázottan is, de részletesen beszámolt) ezt is hivatott volt ellensúlyozni – Yahuda, 1946. 227. „[...] ha tíz Goldziherünk lett volna, ha tíz magyar tudósunk lett volna olyan ismert, és súlyos neve a tudomány világában, mint Goldzihernek: akkor a tíz ilyen tudós megmentette volna Magyarországot attól, amit Trianon mért reánk.” – Magyar tudósok – munkájukról. *Világ*, 1920. okt. 12. 3.

⁸⁶ MTA KIK, GIL/26/02/12. A levélpapír fejléce itt is: Magyarország Területi Épségének Védelmi Ligája, Elnök: Lóczy Lajos.

vita nélkül is” megértik egymást? Nem tudjuk. Ez a levélváltás azonban már a numerus clausus körül forgott.⁸⁷ Említést érdemel, hogy Lóczy fia, ifj. Lóczy Lajos geológus (1891–1980) egy hónappal apja halála után hálás levélben üdvözölte Goldziher 70. születésnapja alkalmából.⁸⁸

V. Záró megjegyzések

A zsidó asszimiláció részleges sikerének tekinthető – Magyarországon és másutt – hogy minden derék antiszemita főntarthatott magának egy rugalmas kvótát, „nyitott számot” derék zsidókból, többnyire az ismeretségi köréből, akik kivételek voltak a szabály – a sztereotípiák, előítéletek és önkényes statisztikák hatálya – alól. Házi nyúlra – ha nem teng túl – nem lövünk. Ez a kvótarendszer úgyszólván az antiszemitizmus lelki higiénéjéhez tartozott.

„A tudománynak nincs hazája, de a tudósnek van hazája” – ez a Pasteurtól származó mondás⁸⁹ jól kifejezte Goldziher viszonyát szülőföldjéhez.⁹⁰ A „tudomány in-

⁸⁷ Ld. fentebb, 65. lábjegyzet. A numerus clausus-szal kapcsolatos vitákhoz a pesti egyetem kairain (benne Kmoskó Mihály kulcsszerépéről is) ld. még N. Szegvári Katalin: *Numerus clausus rendelkezések az ellenforradalmi Magyarországon. A zsidó és nőhallgatók főiskolai felvételéről*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1988. 95–101.; Ormos, 2017. 202–205.

⁸⁸ „Méltóságod világraszóló kutatásai és mindenki által elismert önzetlen lángoló hazaszeretete hazánk első büszkeségei közé emelik; adja az Isten hogy még sokáig jó egészségben munkálkodhasson és alkothasson. Méltóságodhoz szerénységemet hála fűzi, mert midőn 1916ban Schweizből hazakerültem és Papp professzor mellett asszisztensi állást nyertem, mint Dékán, megválasztásom ellenzőivel szemben erős támaszom volt. Mély tisztelettel maradok készséges híve [...]” MTA KIK, GIL/26/03/01. A levél kelte: Balatonáracs, 1920. jún. 20.

⁸⁹ Louis Pasteur (1822–1895) francia kémikus, a mikrobiológia és immunológia egyik megalapítója 1871. januárjában (még a porosz–francia háború befejezése előtt) németellenes szitkozódások kíséretében küldte vissza a bonni egyetemtől 1868-ban kapott díszdoktorátusát. A Pasteur-intézet 1888. nov. 14-i megnyitásakor tartott beszédében mondotta: „Ha a tudománynak nincs is hazája, a tudósnek kell legyen hazája, s oda tartozik elkönyvelni azon hatást, melyet munkái a világban gyakorolhatnak.” („Si la science n’a pas de patrie, l’homme de science doit en avoir une, et c’est à elle qu’il doit reporter l’influence que ses travaux peuvent avoir dans le monde”; Vallery-Radot, René: *La vie de Pasteur*. Paris: Librairie Hachette, 1900. 657.) Pasteur számos hasonló értelmű, de egyszerűbb megfogalmazással élt az 1870-es évektől kezdve; a mondás rendszerint ilyen rövidített formában terjedt: „A tudománynak nincs hazája, de a tudósnek van hazája” – vö. Vámbéry Ármin Mahler Edéhez intézett 1896. szept. 16-i keltezésű levelét, Rezsabek Nándor: *Az utolsó magyar polihisztor: Mahler Ede kronológus emlékezete*. Budapest: Aura, 2010. 76.; nem tudjuk mi volt a forrása Adynak, aki Ernest Renan és Marcelin Berthelot kémikus párbeszédéeként hozza elő ezt a mondást: Ady Endre: A szabad gondolat pápája (Párizsi levél). *Budapesti Napló*, 1907. március 29. A mondás tovább egyszerűsödött formája: „A tudománynak nincs hazája”.

⁹⁰ „Scholarship has no country, but the scholar does have his country” – ebben a formában idézi Somogyi József, Goldziher egyik utolsó jeles tanítványa a mondást mint Goldziher szavajárását – Somogyi, Joseph de: My Reminiscences of Ignace Goldziher. *The Muslim World*, 1961. 15–16.

ternacionalizmusa”⁹¹ helyett azonban – amit az első világháború szétzúzott – élete vége felé a tudományos kozmopolitizmus vádja lebegett a feje fölött a hazájában. Világhíre, itthonmaradása és patrióta érzülete semlegesítették ezt a vádat. Az emigrációhoz, amire fiatalabb fejjel számos alkalma és oka lett volna, akkor persze már végképp nem fűlött a foga.

Goldziher az egyik klasszikus példája volt azon tudósoknak az asszimiláló zsidóság körében, akik erős és tiszta kettős kötésben – legjobb lelkiismeretük szerinti nehéz hűségben a magyarsághoz és a zsidósághoz – vitték az életüket és a pályájukat Magyarországon.⁹²

Hazák a magasban: a *létező* magyarságról és zsidóságról Goldzihernek persze megvolt a maga véleménye. „A tudománynak nincs hazája, de a tudósnak van hazája.” Goldzihernek volt hazája – sőt, még vallása is volt. Eredeti tudományos eszményeit azonban nem látta igazán megvalósíthatónak a hazájában, és főleg nem a saját vallási közegeiben. Az iszlámtudomány sokat köszönhet annak, hogy így gondolta.

Említettük, hogy Goldziher egyfajta kívülállóként, erős kritikával és lenézéssel kezelte hazájának akadémiai és egyéb elitjeit, ugyanakkor nem tért ki az ezen elittek felől érkező felkérések elől. Nem utasította el a neki felajánlott magas egyetemi-akadémiai pozíciókat sem, de a naplójában fenntartásokkal – és nem kevés önsajnálattal – beszél ezekről a stallumokról és az ezzel kapcsolatos gyötrelmeiről. Ennek az ambivalenciának vagy kognitív disszonanciának a feloldására érdekes stratégiát választott: nem róla szólnak a különféle pozíciók, kitüntetések és társadalmi megtiszteltetések; nem magának, hanem hitsorsosainak, *fajtájának* („törzsének”), a zsidóságnak szerez dicsőséget ezek elfogadásával.⁹³ Elsősorban persze a hazai zsidóságra gondolt, noha a „magyar zsidó” kategória az identitásának csak az egyik koncentrikus köre volt. Leveleiben itt-ott „túlادunai”-ként,⁹⁴ naplójában

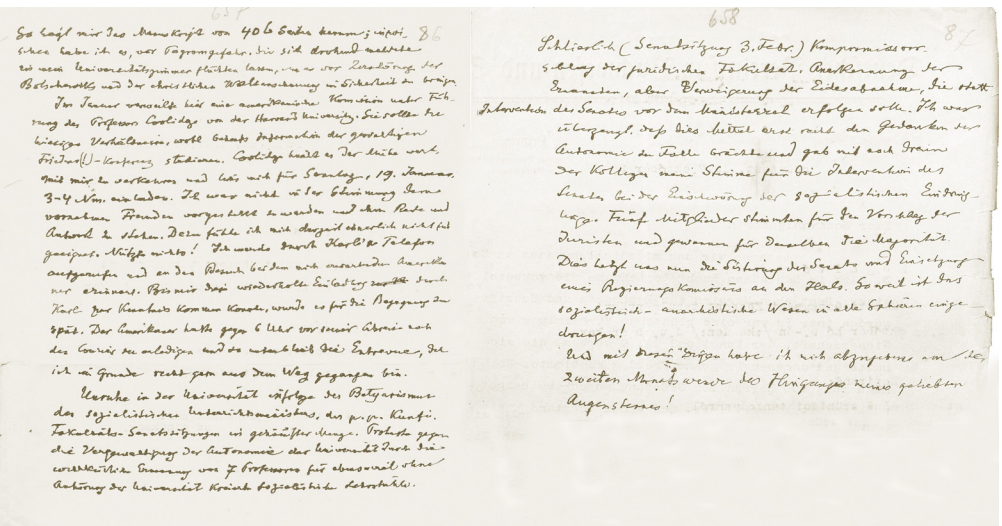
⁹¹ Goldziher, 1914.

⁹² A progresszív zsidóság nézőpontjából volt e hazafiság mögött egy mélyebb teológia és meggyőződés is – Magyarországon Kármán Mór volt ennek az apostola. Ld. Turán, 2023. 163–164., 209., 234–235.; Turán Tamás: Két nép, hetven nemzet. Nemzeti sorspárhuzamok a magyar eszmetörténetben és az ókori zsidó gondolkodásban. In: Hatos Pál – Novák Attila (szerk.): *Kisebbség és többség között: A magyar és a zsidó/izraeli etnikai és kulturális tapasztalatok az elmúlt századokban*. Budapest: Balassi Intézet, L’Harmattan Kiadó, 2013. 293–303. Dénes Iván Zoltán találó kifejezését használva (melyet a Marczali Henrikről szóló könyve címéül választott): a modern korban a „haza” ezen ideológia és érzület számára egyfajta „választott nemzet”. És hogy Goldziher identitásmátrixa ne legyen olyan egyszerű: volt egy harmadik lojalitása is, az iszlám és az iszlám világ felé.

⁹³ Turán, 2023. 71. „Stamm”, törzs: Goldziher, 1978. 180.; Goldziher, 1984. 220. Goldziher álláspontjának és identitásának összetettségéről a zsidósággal kapcsolatos „nép vagy vallás?” kérdéssel kapcsolatban, ld. Turán, 2023. 159–168.

⁹⁴ Ld. Goldziher főntebb közölt 1919. aug. 29-i levélfogalmazványát, továbbá Bánóczy Józsefhez 1889-ben írt levelét: „A zsidóság vallás, nem etnográfiai fogalom. Én túlادunai magyar ember vagyok, ami nemzeti hozzátartozásomat illeti, – vallásra nézve zsidó” – idézi Heller

„székesfehérvári zsidó fiúként”⁹⁵ emlegeti és határozza meg magát. Hogy közelebbről mit jelentettek számára ezek a regionális identitások, nem tudjuk pontosan.⁹⁶ Az említett stratégiát – tekinthetjük a zsidó elit egy asszimilációs stratégiájának is – mindenképp a hazai zsidó egyenjogúsítás reménye fűtötte, és ennek a folyamatában nyert értelmet. Ahogyan ez a remény az 1880-as évektől kezdve az antiszemitizmus feléledésével repedezni kezdett,⁹⁷ úgy bizonytalanodott el Goldziher a közéleti-intézményi szerepvállalásaival kapcsolatban – és esett kétségbe időskorára, az első világháború idején és különösen az 1919-es forradalmi és „ellenforradalmi” időkben. Öregsége mellett ennek is szerepe volt abban, hogy 1919 augusztusában és októberében lemondott magas akadémiai és egyetemi tisztségeiről.

Goldziher Naplójának az Avicenna Közel-Kelet Kutatások Intézete tulajdonában lévő kézirata, 657–658. lapok. (A közölt szövegrész a 657. lap alján kezdődik.) – Az Avicenna Közel-Kelet Kutatások Intézete engedélyével.

Bernát: Goldziher Ignác emlékezete. *Évkönyv, kiadja az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat.* Budapest, 1932. 25.

⁹⁵ Goldziher, 1984. 279., 302.

⁹⁶ Nem tudunk itt kitérni természetesen a „dunántúliság” vagy a „pannon” identitás hagyományára és ezek jelentésére a magyar irodalomban és történetírásban (ld. pl. a *Limes c.* folyóirat 2007/4. számát). Nem érdektelen kérdés, hogy mit jelentett a „túladunaiság” Goldziher számára – de erről egyelőre csak feltételezésekkel élhetnénk.

⁹⁷ Történetek Goldziher antiszemita megnyilvánulásokat elleni fellépéseiről: Yahuda, 1946. 217–219.

FÜGGELÉK

Lóczy Lajos Pekár Gyulához, 1919. aug. 30:⁹⁸

Balaton Arács, 1919. VIII. 30

Kedves Barátom!

A Magyar Nemzeti Szövetség⁹⁹ és a Keresztény-Nemzeti Párt¹⁰⁰ nyomtatványait terjesztettem el a Balaton mellékén, Veszprémben és Zircen. Különösen a párt programját fogadják szívesen; csak a református gazdák ütődnek meg azon, hogy ők mint keresztények a nem-katholikusokkal egy kalap alatt legyenek. Jó volna erre nézve a címben vagy a szövegben megnyugtani őket.

A Magyar Nemzeti Szövetség iránt pedig némi bizalmatlanság emelkedik, hogy vajjon a zsidók nem fognak-e tömegesen belépni, ekkor az irányítást magukhoz ragadhatják. A Zsidósággal a dunántúli városokban, ahol most temérdeken vannak ők, a magyarság torkig van. Igyekezettek őket távol tartani a Szövetségtől!

Zircen beszéltem Csajtay Ferivel¹⁰¹ a B. H.¹⁰² ügyében, kértem őt keressen fel Téged és Okolicsányi Zoltánt¹⁰³ hogy együtt megbeszéljétek miként lehetne a B. H. mostani szerkesztősége és gazdasági vezetőségének teljes mellőzésével a Ligára a B. H.-ot átvehetni! A jövő héten fenn lesz. Bárha ez mielőbb sikerülne, még a választások előtt, hogy a keresztény pártokat tömöríthetnők.

Kérlek buzgólkodjatok együtt ebben az ügyben.

Fiam Dr. Ifj. Lóczy Lajos egy. m. tanár IX 5 körül visszajön ide, ha valami izeneted volna hozzám kérlek légy szíves azt lakásunkra (VIII. Baross utca 28 VII.9) küldeni.

Szívélyes meleg üdvözléssel

készséges híved

Lóczy Lajos

NB. Kérek a M. N. Szövetség programjából és aláírási iratból még többet.¹⁰⁴

⁹⁸ OSzK Levelestár (a Pekár-hagyatékából, vö. fentebb, 47. lánj.). A levélpapír fejléce itt is, mint a fentebb közölt Lóczy-leveleknél: Magyarország Területi Épségének Védelmi Ligája, Elnök: Lóczy Lajos.

⁹⁹ Ez a szervezet – néhány hetes szervezési előkészítés után – 1919. szept. 7-én alakult meg, elnöke báró Perényi Zsigmond lett. 1921 júliusában ebbe a szervezetbe olvadt be a Magyarország Területi Épségének Védelmi Ligája.

¹⁰⁰ A Keresztény Nemzeti Párt 1919. augusztus 30-án alakult meg; vezetői Friedrich István és Teleki Pál voltak.

¹⁰¹ Csajthay Ferenc (1862–1940) újságíró, 1917-től a Budapesti Hírlap helyettes főszerkesztője, 1925-től főszerkesztője.

¹⁰² Budapesti Hírlap – Rákosi Jenő tulajdonos-főszerkesztő liberális nacionalista lapja.

¹⁰³ Okolicsányi Zoltán (1861–1933) ügyvéd, a Magyarország Területi Épségének Védelmi Ligája későbbi ügyvezető igazgatója.

¹⁰⁴ Az utolsó szót Lóczy valószínűleg törölte.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Levéltári források

- Budapesti Királyi Magyar Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának Tanácsülési Jegyzőkönyvei, ELTE Egyetemi Levéltár, 8/a. 9. köt. 1904–1905. (https://library.hungaricana.hu/hu/view/ELTE_BTK_KARI_1904-1905/?pg=0&layout=s) (utolsó letöltés: 2024. nov. 5.)
- Budapesti Királyi Magyar Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának Tanácsülési Jegyzőkönyvei, ELTE Egyetemi Levéltár, 8/a. 25. köt. 1919–1920. (https://library.hungaricana.hu/hu/view/ELTE_BTK_KARI_1919-1920/?pg=4&layout=s) (utolsó letöltés: 2024. nov. 5.)
- EKL Egyetemi Levéltár; 5.: Egyetemi ügyek kormánybiztosa és jogutódja iratai, 1. doboz – EÜK 12/1919; EÜK 87/1919; EÜK 122/1919; EÜK 354/1919
- Goldziher Ignác: Napló (Tagebuch) – Avicenna Közel-Kelet Kutatások Intézete
- Goldziher Ignác levele ismeretlen népbiztoshoz, OSzK Kézirattár, Levelestár Magyar Tudományos Akadémia, Könyvtár és információs Központ, Keleti Gyűjtemény, Goldziher Ignác levelezése: GIL/26/02/10; GIL/26/02/11; GIL/26/02/12; GIL/26/02/13; GIL/26/03/01; GIL/16/21/38
- A Magyar Tudományos Akadémia III. osztálya igazolóbizottságának iratai, 1919–1920; MTA KIK Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye, RAL 647/1919/III.; https://real-ms.mtak.hu/16524/1/RAL_1919_647_III_o.pdf
- MTA KIK Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye, K 1478 – Összes-ülési jegyzőkönyvek, 1917–1920
- A Budapesti Királyi Magyar Tudományegyetem Tanrendje az MDCCCCXIX—MDCCCCXX. tanév első és második felére (https://adt.arcanum.com/hu/view/ELTE_EgyetemiTanrendek_1919_1-2/?pg=39&layout=s) (utolsó letöltés: 2024. okt. 14.)
- A M. Tud. Akadémia jegyzőkönyvei. Hetedik akadémiai ülés. Negyedik összes ülés. 1919 augusztus 18-án. *Akadémiai Értesítő* 1919. 266–268.
- Ady Endre: A szabad gondolat pápája (Párizsi levél). *Budapesti Napló*. 1907. március 29.
- Az egyetem reformja. *Világ*, 1919. ápr. 2. 6.
- Bánóczy József: [Goldziher Ignácról.] *Egyenlőség*, 1921. nov. 19. 4.
- Deme Anna – Kádár Gábor: Antiszemita erőszak a polgári forradalom és a Tanácsköztársaság időszakában. http://konfliktuskutato.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=137:antiszemita-erszak-a-polgari-forradalom-es-a-tanacskoztarsasag-idszakaban&catid=16:esetek. (utolsó letöltés: 2024. nov. 4.)

- Dénes Iván Zoltán: *Választott nemzet. Marczali Henrik élete és munkássága*. Budapest: Balassi Kiadó, 2022.
- Feketéné Cselényi Zsuzsanna: Magyarország Területi Épségének Védelmi Ligája megalakulásának körülményei és tevékenysége. *Az Egri Ho Si Minh Tanárképző Főiskola tudományos közleményei*. Eger, 1984. 113–126.
- Fodor Sándor: A hebraisztika csúcsteljesítménye. In: Kertész Péter (szerk.): *A könyvek hídjai. Emlékfüzér Scheiber Sándorról*. Budapest: Urbis, 2005. 218–221.
- Goldziher, Ignaz: *Vorlesungen über den Islam*. Heidelberg: C. Winter, 1910.
- Goldziher Ignác: *Előadások az iszlámról*. Fordította: Heller Bernát. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1912.
- Goldziher Ignác: Válasz 'A háború és a tudósok szolidaritása' körkérdésre. *Magyar Figyelő*, 1914. 250–254.
- Goldziher, Ignaz: *Tagebuch*. Hrsg. Alexander Scheiber. Leiden: E. J. Brill, 1978.
- Goldziher Ignác: *Napló*. Fordította: Scheiber Sándorné Bernáth Livia, szerk. Scheiber Sándor. Budapest: Magvető, 1984.
- Gyurgyák János: *Magyar fajvédők. Eszmetörténeti tanulmány*. Budapest: Osiris, 2012.
- Haller István: *Harc a numerus clausus körül*. Budapest: a szerző kiadása, 1926.
- Heksch Ágnes: Adatok a numerus clausus történetéhez. *Pedagógiai Szemle*, 1962/7–8. 613–619.
- Heller Bernát, "Goldziher Ignác emlékezete". *Évkönyv, kiadja az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat*. Budapest, 1932. 7–33.
- Horváth Judit: Freudenberg Mária, Goldziher Ignác menyje. *Évkönyv, kiadja a Magyar Izraeliták Országos Képviselője, 1983–1984*. Budapest, 1984. 194–199.
- Hóman Bálint: A magyar tudományosság jövője. *Budapesti Szemle*, 518–519. 1920. 127–161.
- Kádár Gábor – Vági Zoltán: Forradalmak kora: antiszemita pogromok és atrocitások 1918–1919-ben. http://konfliktuskutato.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=145:forradalmak-kora-antiszemita-pogromok-es-atrocitasok-1918-19-ben-&catid=15:tanulmanyok#sdfootnote19sym (utolsó letöltés: 2024. nov. 4.)
- Komoróczy Géza: Az ókori Elő-Ázsia a pesti egyetemen. Nemzeti célok vagy tudományos kutatás. In: Bács Tamás – Dezső Tamás – Niederreiter Zoltán (szerk.): *100 év után. Emlékkonferencia a Keleti Népek Ókori Történeti Tanszék alapításának 100. évfordulóján*. Budapest: Eötvös Kiadó, 2011. 25–34.
- Komoróczy Géza: *Holocaust. A pernye beleég a bőrünkbe (2000) – A pesti gettó falánál (2015)*. Budapest: Ab Ovo, 2016.
- Komoróczy Géza: *Ékirás és assziriológia Magyarországon. Megismertük-e a Gilgames-eposzt?* Budapest: Kalligram, 2024.

- Kovács I. Gábor (szerk.): *Diszkrimináció, emancipáció – asszimiláció, diszkrimináció. Magyarországi egyetemi tanárok életrajzi adattára 1848–1944. I.: Zsidó és zsidó származású egyetemi tanárok*. Budapest: Eötvös Kiadó, 2012.
- Kovács M. Mária: *Törvénytől sújtva. A numerus clausus Magyarországon, 1920–1945*. Budapest: Napvilág Kiadó, 2012.
- Ladányi Andor: A Tanácsköztársaság felsőoktatási politikájának kérdéseire. *Századok*, 1965/1–2. 152–171.
- Litván György: A forradalmi kormány és a budapesti tudományegyetem erőpróbája 1918–1919 fordulóján. *Történelmi Szemle*, 1968/4. 401–427.
- Lóczy Lajos: *A Khinai birodalom természeti viszonyainak és országainak leírása*. Budapest: K. M. Természettudományi Társulat, 1886.
- Lóczy, Louis (ed.): *A Geographical, Economic, and Social Survey of Hungary*. Budapest: Pátria, 1919.
- Magyar tudósok – munkájukról. *Világ*, 1920. okt. 12. 3.
- Marosi Sándor (szerk.): *Lóczy Lajos emlékkötet. A Lóczy Lajos születésének 150. évfordulójára rendezett akadémiai emlékülés előadásai*. Budapest: MTA FKK Földrajztudományi Kutatóintézet – MTA Társadalomkutató Központ, 2002
- N. Szegvári Katalin: *Numerus clausus rendelkezések az ellenforradalmi Magyarországon. A zsidó és nőhallgatók főiskolai felvételéről*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1988.
- Németh Gyula: Akadémiánk és a keleti filológia. *Budapesti Szemle*, 1928/611. 80–95.
- Németh Gyula: Goldziher's Jugend. *Acta Orientalia Hungarica*, 1950–51. 7–24.
- Ormos István: *Egy életút állomásai. Kmoskó Mihály 1876–1931*. Budapest: Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, 2017.
- Patai, Raphael: *Ignaz Goldziher and His Oriental Diary: A Translation and Psychological Portrait*. Detroit: Wayne State University Press, 1987.
- Rezsabek Nándor: *Az utolsó magyar polihisztor: Mahler Ede kronológus emlékezete*. Budapest: Aura, 2010.
- Simon Róbert: *Ignác Goldziher. His Life and Scholarship as Reflected in His Works and Correspondence*. Budapest – Leiden: Library of the Hungarian Academy of Sciences – E. J. Brill, 1986.
- Simon Róbert: *Goldziher Ignác. (Vázlatok az emberről és a tudósról.)* Budapest: Osiris, 2000.
- Somogyi, Joseph de: My Reminiscences of Ignace Goldziher. *The Muslim World*, 1961. 5–17.
- Törvénytelen ülés 1919 május 14-én a direktórium alatt. *Földtani Közlöny*, 1919/1–12. 70–74.
- Turán Tamás: Két nép, hetven nemzet. Nemzeti sorspárhuzamok a magyar eszmétörténetben és az ókori zsidó gondolkodásban. In: Hatos Pál – Novák Attila (szerk.): *Kisebbség és többség között: A magyar és a zsidó/izraeli etnikai és*

- kulturális tapasztalatok az elmúlt századokban.* Budapest: Balassi Intézet – L'Harmattan Kiadó, 2013. 273–313.
- Turán Tamás: *Ignaz Goldziher as a Jewish Orientalist. Traditional Learning, Critical Scholarship, and Personal Piety.* Berlin/Boston: De Gruyter – Oldenbourg, 2023.
- Turbucz Péter: Alexander Bernát politikai szerepértelmezései (1919–1923). In: Dénes Iván Zoltán (szerk.): *Magyar-zsidó identitásminták II. Egyéni és kollektív önmeghatározások.* Budapest: Ráció, 2020. 48–84.
- Turbucz Péter: Alexander Bernát és az egyetemi vizsgálatok: Az ELTE Egyetemi Levéltár „Alexander aktái” és védekező levelei tükrében. *Kellék*, 65. 2021. 167–188.
- Ujváry Gábor: A magyar felsőoktatás átalakulása, 1918–1919. In: Ujváry Gábor (szerk.): *Trianon és a magyar felsőoktatás II.* Budapest: Veritas Történetkutató Intézet – Magyar Napló, 2019. 7–51.
- Yahuda, Abraham Shalom: *Jicchak Jehuda Goldziher: könyvtára, személyisége, tulajdonságai.* (1925) (héberül) In: Uő: *Ever va-Arav.* New York: Ogen, 1946. 205–228.